

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ В
ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Кваліфікаційна робота здобувача

освітнього ступеня магістр

спеціальності 053 Психологія

освітньої програми Психологія

Рошкан Р. С.

Керівник к.психол.н., доц.. Мазоха І.С.

Рецензент к.пед.н., доц. Замашкіна О.Д.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології
протокол № 4 від «29» січня 2020 р.

Завідувач кафедри

[підпис] Запорожченко О.В.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«22» січня 2020 р.

Оцінка 95 відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[підпис] Макаруч М.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	6
1.1. Структура та сутність поняття "етнічна самосвідомість".....	6
1.2. Етнічне та національне в самосвідомості особистості.....	18
1.3. Вікові особливості формування етнічної самосвідомості особистості.....	23
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ	33
2.1. Короткий огляд традиційних методик, спрямованих на вивчення рівня сформованості етнічної самосвідомості студентства.....	33
2.2. Результати дослідження рівня сформованості етнічної самосвідомості студентства та їх обговорення.....	37
РОЗДІЛ III. СПОСОБИ ТА МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ	42
3.1. Способи та методи формування етнічної самоідентичності.....	42
3.2. Програма занять з формування етнічної самосвідомості.....	58
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	80

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток усвідомленої етнічності молоді людини являється актуальним завданням, яке диктує логіка розвитку сучасних тенденцій психології та соціології, що зумовлено соціальною та практичною необхідністю. В руслі педагогічної та вікової психології це завдання реалізується дослідженням природи етнічної самосвідомості, чинників та особливостей її розвитку на різних вікових етапах й, передусім, у юнацькому віці, який інтегрує в собі всі аспекти розвитку різних видів самосвідомості. Проте, на особистісно-світоглядному рівні на сьогодні, зокрема в Україні, актуалізується проблематика громадянської та національної самосвідомості, в основі розвитку яких лежить саме етнічна самосвідомість, яка поєднує в собі як соціальні, так і психофізіологічні характеристики особистості. Аналізуючи сучасні дані можна спостерігати недостатній рівень розвитку етнічної самосвідомості у представників студентської молоді та незначну її динаміку впродовж періоду професійно-орієнтованої підготовки. Це зумовлює необхідність в корекційно-розвивальному та освітньо-виховному впливі на означені складові психологічних та соціальних чинників з метою формування структурних компонентів етнічної самосвідомості.

На сучасному етапі розвитку людства можна спостерігати загальносвітову тенденцію щодо активізації інтересу до теоретичних й емпіричних досліджень етнічності. Зокрема, феномен етнічної самосвідомості досліджується в рамках таких підходів: конструктивного (Б.Андерсон, Р. Бурдье, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум, В.А. Тишков), інструментального (Н. Глезер, Д. Мойніхін, Дж. Девіс) та примордіального (Ю.В. Бромлей, В.І. Козлов, В.І. Павленко, А.П. Пономарьов та ін.), до якого належить і переважна більшість українських вчених. Серед зарубіжних вчених в рамках дослідження етнічної самосвідомості значна увага приділялася вивченню ідентичності. Трактуювання процесів формування ідентичності, й етнічної, зокрема, пропонує соціокультурний підхід,

представники якого - М. Коул, Е. Крос, Г. Спенсер, Г. Теджфел розглядають етнічну самосвідомість як соціокультурно обумовлене, семіотично опосередковане явище, як продукт впливу соціального оточення (сім'ї, школи, засобів масової інформації).

Об'єкт дослідження - етнічна самосвідомість студентської молоді.

Предмет - психологічні особливості формування етнічної самосвідомості студентської молоді.

Метою даної дипломної роботи є теоретичне обґрунтування та експериментальне дослідження психологічних особливостей формування етнічної самосвідомості студентської молоді.

У відповідності з цим поставлені наступні **завдання**:

- здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до проблем змісту та формування етнічної самосвідомості студентської молоді;
- визначити психологічні особливості формування етнічної самосвідомості студентів закладів вищої освіти;
- підібрати методики та експериментально дослідити систему ціннісних орієнтацій особистості студента;
- обґрунтувати та розробити програму формування етнічної самосвідомості студентської молоді.

Методи дослідження. У дипломній роботі була використана система методів до яких входить теоретичний аналіз та систематизація підходів й емпіричних результатів, що містить психологічна література з проблеми дослідження. Дослідження проводилося за допомогою наступних методик: "Типи етнічної ідентичності" Г.У. Солдатова, С.А. Рижова, опитувальник Дж. Фінні, "Шкальний опитувальник для дослідження етнічної ідентичності дітей та підлітків" О.Л Романової.

Робота складається з 3-х розділів:

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження.

У першому розділі - "Теоретичні основи дослідження етнічної самоідентичності сучасної студентської молоді" дається висвітлення теоретичних підходів до вивчення проблеми.

У другому розділі - "Експериментальне дослідження рівня етнічної самосвідомості сучасної молоді" здійснено аналіз психодіагностичної літератури з метою пошуку методичного інструменту, визначено методичну процедуру дослідження рівня сформованості етнічної свідомості студентства.

У третьому розділі - "Способи та методи формування етнічної самосвідомості" дається висвітлення підходів щодо формування етнічної самосвідомості студентів та пропонується відповідна програма занять.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1. Структура та сутність поняття "етнічна самосвідомість"

Феномен етнічної самосвідомості є предметом дослідження психології, соціології, антропології та етнографії. Різні поняття, використовувані для позначення даного феномена, а також різноманітність трактувань змісту самосвідомості досі викликають суперечки фахівців. Огляд вітчизняних і зарубіжних робіт дозволяє виділити деякі особливості, пов'язані з вивченням даного феномена як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Існують кілька понять, які є спорідненими по відношенню до етнічної самосвідомості - національна самосвідомість, етнічна свідомість, етнічність, етнічна ідентичність, етнічна ідентифікація.

У зарубіжній етнічній і кросскультурній психології найчастіше використовують поняття етнічної ідентичності. У вітчизняній психології склалася традиція розмежування даних понять. Так, Г. В. Солдатова визначає етнічну ідентичність як "когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості, що опосередковує міжетнічну взаємодію" [53, с. 43]. В останні роки все частіше предметом дослідження етнопсихологів стає не етнічна самосвідомість, а саме етнічна ідентичність. Можна припустити, що це пов'язано з популяризацією зарубіжного терміна у вітчизняній науці, а також з легкістю побудови програми емпіричного дослідження даного феномена завдяки розробленому методичному інструментарію, який включає в себе як відомі зарубіжні методики (наприклад, тест М. Куна і Т.Макпартленда "Хто Я" [20, с. 462]), так і вітчизняні методики (наприклад, "Типи етнічної ідентичності" Г. У. Солдатовой, С. В. Рижової [53, с. 47]). Таким чином, це дає можливість порівняння кросскультурних даних, отриманих на основі робіт, де предметом дослідження виступає етнічна ідентичність. В якості загальної методології в рамках даних досліджень зазвичай виступають соціально-психологічні теорії: теорія психосоціальної

ідентичності З. Еріксона, теорії ідентичності Кулі і Дж. Міда, теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера.

Складність вивчення феномена етнічної самосвідомості зумовлена тим фактом, що його вивчення як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях неможливо без звернення до цілого ряду дисциплін. Поряд з психологічними і соціологічними теоріями істотний внесок в розвиток даного поняття внесли як зарубіжна антропологія, так і вітчизняна етнографія. Побудова програми емпіричного дослідження етнічної самосвідомості незмінно стикається з низкою труднощів, які пов'язані як з термінологічною плутаниною (наприклад, з проблемою співвідношення понять етнічна самосвідомість і національна самосвідомість, етнічна самосвідомість і етнічна свідомість), так і з виділенням елементів структури етнічної самосвідомості. Етнічна самосвідомість - це складний, багатокомпонентний соціально-психологічний феномен, що включає в себе ряд компонентів. Розглянемо основні класифікації структури етнічної самосвідомості на основі робіт вітчизняних авторів.

Одна з перших спроб виділити елементи структури етнічної самосвідомості була запропонована Ю. В. Бромлеем, [10, с. 130] який один з перших виділив систему авто- і гетеростереотипів, що виражається в уявленнях і оціночних характеристиках власного і чужих етносів в якості одного із змістовних компонентів етнічної самосвідомості. Чи правомірно включати гетеростереотипи в перелік основних компонентів етнічної самосвідомості і яка їхня роль в структурі етнічної самосвідомості? На думку більшості вітчизняних авторів етнічна самосвідомість формується на основі протиставлення "ми - вони". Етнічна самосвідомість не може існувати поза порівняння "нас" з "не-нами" - такий основний постулат про сутність етнічної самосвідомості в сучасній етнічній психології. Тому система гетеростереотипів є одним з основних компонентів феномена етнічної самосвідомості [10, с. 132]. Крім того, згідно з концепцією Ю. В. Бромлея, етнонім є вираженням етнічної самосвідомості як на особистісному рівні, так

і на рівні етнічної спільності і являє собою один з ключових елементів самосвідомості. Як підкреслював Ю. В. Бромлей, "сама наявність такого найменування свідчить про усвідомленість членами етносу їх особливої єдності і відмінності від членів інших подібних спільнот" [10 с. 180]. Етнонім є національною ідентифікацією - компонентом, який присутній в більшості робіт, присвячених вивченню етнічної самосвідомості. Поряд з етнонімом, авто- і гетеростереотипом Ю. В. Бромлей виділив такі змістовні компоненти самосвідомості, як уявлення про загальне історичне минуле і території, усвідомлене ставлення до матеріальних і духовних цінностей нації.

Звернемося до розгляду іншої структури самосвідомості, використовуваної в дослідженнях етнічної самосвідомості в сучасній етнопсихології [16, с. 85]. Концепція була запропонована В. С. Мухіною [32, с. 46]. Під самосвідомістю особистості автор розуміє універсальну, історично сформовану та соціально обумовлену психологічно значиму структуру, притаманну кожному соціалізованому індивіду. Структура самосвідомості являє собою ланки, складові змістовні аспекти ключових переживань особистості. Структурні ланки самосвідомості включають в себе цінності, які переживаються людиною як унікальні особистісні потреби і виступають внутрішніми факторами рефлексії, її ставлення до самої себе і до навколишнього світу. Згідно з концепцією автора, самосвідомість містить п'ять ланок: 1 - ідентифікація з образом тіла і ім'ям, індивідуальна духовна сутність людини; 2 - домагання на соціальне визнання; 3 - статеві ідентифікація; 4 - психологічний час особистості (індивідуальне минуле, сучасне, майбутнє); 5 - соціальний простір особистості (права і обов'язки). Ці ланки самосвідомості формуються у всіх людей, незалежно від приналежності до якогось етносу. Відмінності полягають в змістовному наповненні ланок самосвідомості в залежності від характеристик етнічного середовища і від соціальної ситуації розвитку. Так, в дослідженні А.М.Двойніна на основі концепції В. С. Мухіної розкрито зміст кожного з позначених компонентів і зроблено висновок про те, що самосвідомість

сучасної африканської молоді визначається як традиційними факторами, так і впливом західної цивілізації. Наприклад, компонент "психологічний час особистості" характеризується, на основі традиційних уявлень, тісним взаємозв'язком з природним ритмом (зміна пір року, руху Місяця і Сонця), а також об'єднанням як живих, так і померлих членів роду, які продовжують жити поруч (в іншому вимірі) і впливають на живих. У той же час у молодого покоління африканців відзначається і західне ставлення до часу, яке характеризується плануванням майбутнього і реалізацією цих планів [33,с.43].

У своїй монографії "Етнічна самосвідомість" В. Ю. Хотинець [65, с. 57] позначила психологічну структуру етнічної самосвідомості, засновану на принципі системного підходу до самосвідомості В. С. Мерліна. Під етнічною самосвідомістю В. Ю. Хотинець розуміє цілісне утворення усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференційних і етноінтегруючих ознак етнічної спільності, що проходять в своєму становленні два рівня: 1) типологічний, на якому формується уявлення про етнічні особливості спільності; 2) ідентифікаційний, на якому формується етнічна самоідентифікація. У даній концепції виділені такі компоненти, як: (1) усвідомлення особливостей культури власної етнічної спільності; (2) усвідомлення психологічних особливостей своєї власної етнічної спільності; (3) усвідомлення тотожності зі своєю етнічною групою; (4) усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей; (5) усвідомлення себе суб'єктом своєї етнічної спільності; (6) соціально-моральна самооцінка особистості [65, с. 88].

3. В. Сікевич виділила наступні основні компоненти національної самосвідомості, які можуть бути використані в якості емпіричних індикаторів: 1) етнічна самоідентифікація (уявлення про етноконсолідуючі і етнодиференціюючі ознаки етносу; 2) система автостереотипів етносу; 3) система гетеростереотипів етнічної спільності; 4) соціокультурні установки і оцінки, що виражаються у ставленні до історії, до мови, до традицій, до

ритуалів тієї чи іншої етнічної спільності; 5) етнічно зумовлені модальні цінності. Дані елементи, згідно З. В. Сікевич, дозволяють "розглянути досліджуваний феномен під різними кутами зору - соціальними, психологічними, культурними і політичними, бо саме на перетині цих складових і формується національна самосвідомість" [49, с. 102].

Ю.В.Арутюнян виділяє чотири "етнічних джерела", що живлять етнічну самосвідомість: "родове", "психологічне", "культурне" і "соціальне". При органічному взаємозв'язку цих джерел виявляється їх відома автономія. "Родове" джерело, що живиться свідомістю спільності походження та історичних доль народу, є продуктом соціально-біологічної природи, що поєднує "своїх по роду і племені" в своєму або іноетнічному середовищі. [2, с. 264] До "психологічного" джерела відносяться накопичені народом духовні ідеали, від релігійних до соціальних. "Етнокультурні" стимулятори етнічної самосвідомості диктуються реальними культурними інтересами, залученістю людей до своєї національної культури - нормам поведінки, мови, соціально-моральним уявленням, звичаям, обрядам і іншим атрибутам повсякденного способу життя, що мають національні відтінки. "Соціальне" джерело представлене соціальною позицією і соціальними інтересами етносу [2,с.265].

Таким чином, дослідники близькі в тлумаченні етнічної самосвідомості, але сутність явища розглядається з різних позицій. Основною причиною цього є відсутність надійної вітчизняної етнопсихологічної теорії та методології, що має високий пояснювальний потенціал. З врахуванням теоретичних і методологічних основ психології етнічної самосвідомості пропонується наступне визначення: "Етнічна самосвідомість є відносно стійкою системою усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференційних і етноінтегративних компонентів життєдіяльності етносу. В результаті формування даної системи людина усвідомлює себе в якості представника етнічної спільності".

Запропонована структура етнічної самосвідомості ґрунтується на методологічних принципах системного підходу до проблеми психології самосвідомості [12, с. 130]. Вона представлена наступними компонентами:

- 1) усвідомлення особливостей етнічної культури своєї етнічної спільності;
- 2) усвідомлення психологічних особливостей своєї етнічної спільності;
- 3) усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільнотою;
- 4) усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей;
- 5) усвідомлення себе як суб'єкта своєї етнічної спільності;
- 6) соціально-моральна самооцінка етнічності.

Етнокультурне середовище включає в себе безліч модифікацій навколишньої реальності, акумульованих членами етнічної спільності в ході її історичного розвитку. Вона являє собою спосіб організації і розвитку життєдіяльності етнічних суб'єктів, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці, в системі суспільних норм і установ, в духовних цінностях, в сукупності відносин людей до природи, до власної етнічної спільності, а отже, в сукупності якісної своєрідності відносин етнічних суб'єктів до параметрів етногенезу своєї спільності (кліматичного, расово-біологічного, соціокультурного) у співвідношенні з іншими [26, с. 89]. Ці утворення знаходяться поруч з нами у вигляді "артефактів", перетворених в ході їх включення в різноманітні форми доцільної людської діяльності. Суб'єктивна сторона всякої реально існуючої спільності людей конституюється шляхом двоєдиного або двостороннього психологічного явища, позначеного виразом "ми і вони", шляхом відмінності однієї спільності від іншої, тобто через уявлення про етнодиференційні ознаки етносу - відмінності етнічної культури. До них відносяться етнічна самоідентифікація, походження і історичне минуле членів етносу, етнічна територія, мова, релігія, культура, економіка, що представляють елементи різних підсистем або сфер етнічної культури.

З усієї сукупності особливостей психіки, що характеризують етнос, найбільшою статичністю володіє так званий "психічний склад". З огляду на різне ставлення до даного психологічного утворення, допускаємо, то поняття "психічний склад" може включати в себе такі складові, як національний темперамент, етносоціальну спрямованість (моральні переконання, ціннісні орієнтації, погляди, ідеали і т. п.), специфічні для етносу здібності. Динамічну сторону етнопсихологічних особливостей розкривають національні настрої, почуття, інтереси, атитюди, міжетнічні установки, автостереотипи і гетеростереотипи [42, с. 139]. Поняття "національний характер" як психологічна категорія являє собою специфічне поєднання і прояв психологічних властивостей, які стали в більшому або меншому ступені властивими тієї чи іншої соціально-етнічної спільності в конкретних історичних і культурних умовах її розвитку [7, с. 67]

Етносоціальна спрямованість характеризується системою провідних мотивів, що визначають внутрішню позицію суб'єкта, його ставлення до етносоціальних взаємодій з позицій етнічних цінностей, що становлять ядро етнічного світогляду. Обумовлене конкретними історичними умовами розвитку етнічної спільності, поняття "світогляд" включає в себе також систему переконань, життєвих позицій, поглядів, ідеалів, норм моральності.

Поняття "національний темперамент" має дещо інше тлумачення, ніж "темперамент" в загальній психології. Своєрідність національного темпераменту пояснюється і впливом кліматичного середовища, і способом життя, родом занять етнічних суб'єктів, специфікою етнічної культури [8,с.175].

Допускаючи відмінності між етносами щодо здібностей, необхідно підкреслити, що мова йде про специфічні здібності, прижиттєво отримані, при рівній біологічній їх обумовленості (задатки).

Прикладом спеціальних здібностей можуть служити музичні здібності: в різні часи різним націям приписувалися особливі музичні таланти - більші, ніж у інших. За часів Моцарта це були італійці, в XIX в. - німці.

Загальновідомо, що вихідці зі Східної Європи, особливо євреї, володіють особливим талантом гри на струнних інструментах. Національні почуття висловлюють, перш за все, емоційне ставлення до власне етнічної реальності. До них зараховуються почуття, які виражають гордість за свій народ, прихильність до національних цінностей, надбань.

Національний настрій виконує функцію, яка регулює психічну активність людей, функцію установки на сприймання та виконання дій певним чином, тобто "висловлює загальне самопочуття, загальне ставлення до всієї навколишньої дійсності". Настрій нації, детермінований історичними подіями життя свого етносу, долі його членів, політичними, економічними умовами функціонування етносу, служить реакцією на певні досягнення, успіхи, підйоми, спади в цих областях [11, с. 201]

Динамічність національних почуттів і настроїв, "зсув у думках, емоціях і поведінці" нації в силу тих чи інших суспільно-економічних змін передбачає і позитивне, і негативне забарвлення їх проявів. Справжнє почуття національної гордості і гідності, прогресивний настрій нації є протилежними гіпертрофованому відчуттю переваги і винятковості своєї нації, регресивно-агресивному настрою, що виявляються в етнофанатизмі, націоналізмі.

Таким чином, розглядаючи чинники, що формують етнічну спільність, і ознаки, що визначають її на різних етапах онтогенезу, необхідно відзначити, що змінюються не тільки їх співвідношення і вагомість, а й сутність, і зміст, і як наслідок - ступінь впливу на особистість в процесі етнізації .

Суб'єктивна, соціально-психологічна залежність особистості від факторів, що обумовлюють функціонування етносу (етноінтегруючих ознак), усвідомлене ставлення до них визначають ступінь етнічної однорідності спільності [36, с. 346]. Суб'єктивне, особистісне ставлення до умов етнічного буття кристалізується в явище етнічної ідентичності. Необхідно відзначити, що ядром етнічної ідентичності є етнічна самоідентифікація, формування

якої залежить від ступеня вираженості і інтенсивності впливу на особистість реальних компонентів етнічного миру в ході етнізації.

Усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей є, перш за все, процес опосередкованого пізнання самого себе через пізнання етнічного світу, людей, які перебувають в ньому, взаємин з ними. Процес самопізнання починається з співвіднесення самого себе з іншими людьми в порівняльному контексті ("Я та інші"). Образ інших включає в себе уявлення і про їх деякі етнопсихологічні особливості (національний характер, темперамент, здібності, мотиви і т. д.) [41, с. 67]. Перенесення фіксованих етнопсихологічних властивостей безпосередньо на себе призводить до усвідомлення ступеня присутності, вираженості проявів і розвитку їх у самої людини.

Розширюючи сферу перенесених на себе етнічних властивостей і особливостей інших, людина представляє її як систему сутнісних властивостей і поведінки щодо себе та до інших, що становлять деяку етнічну спільність. Результатом цього перенесення є відчуття себе, уявлення про себе як про особистість, схожу на оточуючих інших. Таким чином у людини складається образ самої себе і своєї поведінки, прив'язаної до умов буття конкретної етносоціальної спільності, в яку вона включена.

Далі процес самопізнання переходить в систему пізнання самого себе ("Я і Я"), де відбувається проекція фіксованих властивостей на якість свого "Я". Аналізуючи і осмислюючи себе (своє "Я"), власну поведінку, людина співвідносить її з детермінуючою її мотивацією, обумовленою покладеними на людину вимогами етносоціальної спільності. В результаті даного співвідношення відбувається усвідомлення самого себе суб'єктом своєї етнічної спільності, суб'єктом, наділеним етнічною індивідуальністю (своєрідним, специфічним поєднанням психологічних властивостей), детермінованою зовнішніми і внутрішніми умовами, актуалізованої в таких же, схожих на нього, інших [28, с. 122].

Самопізнання в системі співвіднесення себе з іншими і в системі співвіднесення себе з самим собою реалізується безпосередньо при взаєминах людини з іншими людьми в процесі спілкування і діяльності, які є умовами самого процесу самопізнання. Тільки через діяльність і спілкування, в які люди вступають задля досягнення спільних цілей у спільній діяльності, кожен з них пізнає самого себе.

Формою вираження усвідомлення себе суб'єктом етнічної спільності є етнічна визначеність особистості. Вона представлена в нерозривній єдності двох її сторін: об'єктивної і суб'єктивної. Перша розглядається як комплекс зв'язків, що виражають об'єктивну соціальну залежність особистості від суспільства, закріплюють в процесі етнізації, через включеність особистості в соціальну, економічну, політичну та інші сфери функціонування етносу.

Етнічна визначеність не може не бути усвідомленою - це органічний сплав об'єктивно існуючих зв'язків особистості з даною спільністю і суб'єктивного, особистісного ставлення до них; відображення в свідомості (самосвідомості) компонентів етнічної культури і реальних взаємозв'язків з ними. Усвідомлення себе частиною своєї етнічної спільності включено в самосвідомість як специфічно орієнтоване усвідомлення етнічного світу, вибіркового ставлення до його складових. Умовою формування етнічної визначеності вважається оволодіння людиною системою цінностей етнічної культури своєї спільності, активна її самодіяльність у сфері життєдіяльності.

Соціально-моральна самооцінка власних етнічних якостей є свого роду самовідношенням на основі переживань, що виникає в ході генезису етнічної самосвідомості на різних етапах її становлення. Формування ставлення особистості до себе являє собою процес подвійного опосередкування. Ставлення людини до себе спочатку формується через ставлення її до іншого при зіставленні себе з іншим. Цей тип відносин виникає в ході ототожнення себе з іншими представниками своєї етнічної спільності, в процесі етнічної самоідентифікації ("Я такий же, як вони"), в результаті чого формуються, наприклад автостереотипи (уявлення, вчинки, емоційні прояви щодо своєї

етнічної спільності), прояви контагіозності, наслідування, навіювання, групової думки, масового смаку, моди і т. п.

Другий тип самоствавлення, обумовлений ставленням до людини іншої та виявляється через уподібнення іншого їй ("Іншої такої ж, як і вона"), визначається поняттям "етнопроекція". Даний тип відносин виражається в процесі соціальної стереотипізації міжетнічного сприйняття в формі гетеростереотипів ("легковажний француз", "педантичний німець", "манірний англієць" і ін.), міжетнічних установок і т.д. У порівнянні з автостереотипом, емоційне забарвлення набору оціночних висловлювань на адресу аутгрупи представляє більш темні тони [31, с. 162]. Крім цього до факторів, що мають велике значення у формуванні етнічних авто-, гетеростереотипів і установок, відноситься сфера прищеплених вихованням, отриманих, навіюваних в даному етнічному середовищі поглядів, суджень, уявлень, норм поведінки, звичок, існування яких може як контролюватися етнічними суб'єктами, так і зовсім не усвідомлювати.

Оцінка самого себе, переживання у зв'язку з усвідомленням своєї етнічної індивідуальності опосередковується реальним буттям особистості в процесі постійного співвідношення своїх життєвих позицій, установок, цінностей до вимог і норм своєї етнічної спільності. Однією з найважливіших умов формування самооцінки є усвідомленість критеріїв моральної оцінки. Зміст моральних критеріїв самооцінки визначається спрямованістю особистості. Відповідно до того, як людина морально оцінює свої власні властивості, формується і її оцінка морально-етичних якостей оточуючих людей [40, с. 109]. Самооцінка на кожному конкретному етапі формування етнічної самосвідомості відображає рівень розвитку соціально-морального ставлення до себе, до своєї етносоціальної групи і до іноетнічних утворень.

За своєю спрямованістю і призначенням етнічна самосвідомість (усвідомлення представниками етнічної групи самих себе) виконує ряд функцій: консолідує, регулятивну, пізнавальну, емоційно-оціночну, ціннісну, соціально-психологічну.

Консолідує функція підкреслює факт об'єднання, який відбувається на основі освоєння власне етнічних інтересів, які виступають найважливішим елементом етнічної самосвідомості.

Суть регулятивної функції проявляється у визначенні та досягненні етносом конкретних цілей. Серед цілей такого плану - прагнення до суверенітету, соціального і економічного прогресу, збереження духовних і матеріальних цінностей.

Пізнавальна функція етнічної самосвідомості виступає, по суті, в формі самопізнання. Основна суть пізнавальної функції полягає в усвідомленні свого "ми" і своєї відмінності від інших подібних спільнот.

Емоційно-оцінна функція відображає ступінь і рівень міжетнічної взаємодії (відношення до своєї зрілості й інших іноетнічних груп), виходячи з принципу "ми - вони". Ця функція служить свого роду регулятором міжетнічних відносин. На основі емоційно-оцінної функції здійснюється змістовне наповнення образів "ми" і "вони". Більш повно функція розкривається через такий феномен як самооцінка. В якійсь мірі ця обставина пов'язує емоційно-оцінну функцію з ціннісною. Ціннісна функція визначає сукупність ідейних установок, поглядів, переконань; формує ідеали, принципи, які визнаються як ті, що стоять над усіма іншими і до яких прагнуть представники етнічної спільноті. Ціннісна функція становить сутність і умову повноцінного буття етносу.

Соціально-психологічна функція підкреслює взаємозв'язок і взаємозумовленість суспільно-психологічних особливостей етнічної самосвідомості, що виявляються в поведінці, темпераменті, манері спілкування та психіці. Функціональні особливості етнічної самосвідомості безпосередньо пов'язані з практичною діяльністю представників етнічної спільноті.

Крім згаданих вище концепцій самосвідомості існують і інші спроби виділити компоненти структури етнічної самосвідомості [53, с. 271]. Як правило, ці концепції в цілому дублюють позначені раніше елементи,

відрізняючись лише назвами термінів. Так, всі без винятку автори виділяють в якості компонента самосвідомості етнічну самоідентифікацію. У різних концепціях вона позначена по-різному: етнонім в роботах Ю. В. Бромля, ідентифікація з образом тіла і ім'ям в працях В. С. Мухіної, усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільнотою в концепції В. Ю. Хотинець. Незважаючи на існуюче термінологічне розмаїття, всі автори мають на увазі один і той же феномен - етнічну самоідентифікацію (усвідомлення приналежності до етнічної групи). Поряд з ідентифікацією з власною етнічною групою більшість авторів позначають і модальні цінності - ще один компонент структури етнічної самосвідомості [22, с. 78].

Таким чином, представлені концепції етнічної самосвідомості дозволяють зробити висновок про основні елементи змістовної структури даного феномена. До таких компонентів можна віднести усвідомлення приналежності індивіда до тієї чи іншої етнічної спільності, систему авто- і гетеростереотипів, цінностей і соціокультурних установок, що спираються на усвідомлювані подібності та відмінності. Незважаючи на деякі розбіжності в підходах, автори, акцентуючи свою увагу на тих чи інших особливостях даного феномена, підкреслюють вирішальну роль усвідомлення приналежності індивіда до певної етнічної спільності як основного компонента етнічної самосвідомості.

1.2 Етнічне та національне в самосвідомості особистості

Індивід усвідомлює себе як особистість, але завжди певним чином пов'язаний з іншими індивідами в групові, класові, етнічні, національні, державні об'єднання, регіональні культурні спільноти, в яких відбувається його становлення та розвиток, починаючи з періоду ранньої соціалізації в певному культурному середовищі і закінчуючи процесом актуалізованої діяльності теперішнього часу, вплетеної в колективну цілісну діяльність

певного таксономічного рівня – групи, колективу, класу, етносу, нації, держави, людства в цілому [64, с. 19].

Національна самосвідомість пов'язана зі способом, у який індивіди або групи виокремлюють та визначають себе через свою подібність або свою відмінність від інших. Саме через це її дуже важливо розглядати з плюралістичних та динамічних позицій. Сьогодні кожен перебуває на перехресті численних мереж взаємозв'язків та впливів, що пов'язані з професійним життям, дозвіллям, користуванням культурними надбаннями, місцем проживання тощо" [9, с. 333].

Багато сучасних досліджень присвячено особистості як суб'єкту певної спільноти, однак співвідношення між різними соціальними ідентичностями, різними видами самосвідомості залишається поза увагою науковців. Вирішення цього аспекту проблеми може відкрити нове розуміння щодо формування етнічної самосвідомості з урахуванням інших форм самосвідомості (можливість взаємовпливу та взаємообумовленості).

Проблема співвідношення національної та етнічної самосвідомості тривалий час посідає одне з центральних місць у проблематиці суспільних наук. Сьогодні багато науковців не розмежовують поняття національної свідомості (самосвідомості) та етнічної свідомості (самосвідомості) [9, с.174], хоча спроби розмежувати "національне" та "етнічне" все частіше стали зустрічатись в сучасних дослідженнях [27, с. 172].

На думку М.В. Фурси, увага до проблеми співвідношення національного та етнічного, неоднорідність трактувань є наслідком феноменальної віртуальності національного. Термінологічний "хаос" у визначенні феноменів етнічного і національного призводить до їх ототожнення і як наслідок цього, відбувається абсолютизація одного з них, що трансформується у сферу практичної проблематики і реальної життєдіяльності етносів, народів і націй [64, с. 100]. Теоретичний аналіз концепцій вітчизняних та зарубіжних науковців дає змогу виділити 3 основних підходи щодо вирішення означеної проблеми. Кожен підхід має

свої аргументи з приводу того, як саме співвідносяться поняття "національне" та "етнічне".

Згідно з першим підходом, "етнічне" та "національне" є поняттями синонімами. Представники даного підходу не розмежовують ці терміни або ж не приділяють уваги проблемі їх диференціації. Такий підхід на сьогодні вважається не актуальним: ідеї даного підходу домінували наприкінці ХХ століття і слугували поштовхом до більш глибокого розуміння сутності основних концептів етнічної та національної психології [65, с. 123]. Представники підходу: М.Й. Боришевський, Ю.В. Бромлей, В. Ю. Хотинець.

Згідно з другим підходом, "національне" та "етнічне" є близькими за значенням поняттями, саме тому вони можуть бути об'єднані в один узагальнювальний термін – "етнонаціональне". Дослідники, які працюють в межах даного підходу, використовують цей термін для демонстрації органічного поєднання феноменів "етнічного" та "національного", адже вони доволі часто взаємодоповнюють одне одного, позначають процеси, що базуються на однаковому наборі ознак. Представники напряму: А.М.Березін, Т. І. Бойко, В. П. Колісник, О. Нельга. Розмірковуючи над доцільністю позначення певних явищ та процесів як "етнонаціональне", В.Колісник і О. Нельга наголошують, що, з одного боку, узагальнювальна якість терміну дозволяє включити в аналіз специфіку не лише націй, національних меншин, але й спільнот, які формально не охоплені цими поняттями (корінні народи та інші). З іншого боку, доволі цінним є акцент на відмежування даного феномену від виключно державницького розуміння національного.

Представник даного підходу А.М. Березін зазначає, що з огляду на складність поняття "нація", у контексті розуміння її як джерела і психологічного підґрунтя самосвідомості можливим є використання поняття "етнос", а також синтезоване поняття "етнонаціональної самосвідомості" [6,с.118]. Вчений хоча і зробив вагомий внесок у дослідження національної самосвідомості, актуалізуючи багато суттєвих

питань, разом з тим не вирішив завдання впорядкування термінологічного безладу, на який звернув увагу в свій час М. Фурса [64, с. 132]. Більш того, автор ускладнив вирішення методологічного питання в означеній сфері, оскільки постійне змішування понять "національного" та "етнічного" не дає змогу чітко окреслити коло досліджуваної проблеми.

Згідно з третім підходом, аналізовані терміни "національне" та "етнічне" – змістовно різні поняття. Представники цього підходу: В.Г.Бабаков, А.С. Баронін, С.М. Бойко, Ю.М. Бородай, Ф.М. Кирилюк, О.М.Лозова, Е. Смітт, Л.М. Співак, Г.А. Ставицький, О.М. Татарко, М.В.Фурса. Для детальнішого з'ясування окресленої проблеми звернімося до визначення базових понять, якими в даному випадку є "нація" та "етнос".

Російські дослідники В.Г. Бабаков та В.М. Семенов, розводячи поняття "етнос" і "нація", стверджують, що етнос включає в себе територіально-мовні та культурно-психологічні компоненти, в той час як в понятті "нація" крім етнічного компонента наявні соціальні процеси, які відіграють провідну роль в життєдіяльності такого колективу. Нація постає вищим рівнем соціально-етнічного роду. Відповідно, в розумінні нації виявляється два взаємозумовлених компоненти:

- 1) етнічний, а саме: мова, форми матеріальної культури, народне мистецтво, фольклор, традиції, обрядовість, особливості психічного складу людей, як найбільш стійкі та консервативні елементи в національному;
- 2) соціальний, який включає в себе соціально-класову структуру, систему соціальних відносин, політичні інститути та ін. [3, с. 54].

Схожої позиції дотримується В.П. Торукало, який вважає, що кожний історичний тип етносу (плем'я, народність) являє собою єдність біологічного та соціального, причому останнє все більш домінує в процесі історичного розвитку, зменшуючи свої природно-біологічні передумови. Нація, в першу чергу, зумовлена соціально-економічними факторами, головним з яких є держава [61, с. 166].

На думку С.М. Бойко, етнос і нація – це не тільки цілком відмінні форми організації людських спільнот, а й відмінні типи самоусвідомлення. Дослідниця вказує на аспект свідомого/несвідомого в тлумаченні даних понять. Відносна єдність і однорідність етносу переважно забезпечується на несвідомому рівні, тоді як для нації однією з провідних умов існування є особистісне самоусвідомлення її членів, яке має ціннісний характер. Якщо для представників етносу достатньо неусвідомленої самоідентифікації, то для членів нації обов'язковим є свідоме самовизначення [7, с. 42].

Ю.І. Семенов також відносить явища етносу і нації до різних соціальних сфер. Сутність етнічної спільноти найбільш яскраво виявляється в етнічних процесах: етнічній асиміляції, етнічному злитті, етнічному включенні, етнічному розщепленні. Незважаючи на те, що нація – це вища форма етносу, повного ототожнення між ними не виникає навіть при найбільш тісному зближенні. Складність розмежування нації та етносу, на думку Ю.І. Семенова, полягає в тому, що вони не є первинними суб'єктами історичного процесу, а є соціально-історичними організаціями [52, с. 99].

Російський вчений О.М. Татарко вказує на те, що крім біологічного та соціального аспектів дослідження нації та етносу можна виділити ще один – системно-функціональний аспект [60, с. 164]. У межах цього підходу розрізняють синхронію та діахронію етносу. В рамках синхронії етнос має біолого-генетичний характер, а в рамках діахронії – культурно-історичний, оскільки основною ознакою виступає характер культурних стереотипів. Етнічна спільнота усвідомлює себе не стільки за ознаками "крові", скільки за характером культурних стереотипів. Для нації на перший план висувуються ознаки території, тобто геополітичні [26, с. 94]. Національне забезпечує збереження унікальності, специфічності, самоцінності традиційних етнічних культур, "адаптуючи" їх виводить у простір загального культурного і історичного розвитку людства. Національна культура формується не тільки певним рівнем матеріального і духовного виробництва, конкретними природно-географічними умовами, історичною практикою і досвідом,

етнічними особливостями суб'єктів діяльності, певним рівнем розвитку соціальності, але й характером міжнаціонального спілкування (матеріального та духовного), взаємозапозичення, взаємозбагачення [64, с.43]. Над цією проблемою розмірковує Ю.М. Бородай, наголошуючи на тому, що нація – це поліетнічна та надетнічна єдність. Нація не може існувати без елементів раціонального державно-правового регулювання.

Як видно із вищезазначених тлумачень проблематики національного та етнічного, не можливо повністю розмежувати "етнічне" від "національного". Взаємозв'язок етнічних та національних компонентів свідомості (самосвідомості) є взаємоперехресним, динамічним і нероздільним. Щодо зовнішнього прояву взаємозв'язку національного та етнічного, то в цьому контексті необхідним вбачається звернутись до теорії соціальної ідентичності, яка стверджує, що домінуюча ідентичність може пригнічувати інші види ідентичності. Дослідження вказують на те, що сильна етнічна та регіональна ідентичності можуть знизити почуття національної єдності і навпаки [31, с. 170]. Важливо наголосити, що нами не розглядається взаємозв'язок етнічної самосвідомості з формами суспільної свідомості за критерієм форм діяльності (політична, громадянська, правова та інш), однак, ми припускаємо наявність таких зв'язків.

1.3. Вікові особливості формування етнічної самосвідомості особистості

Одним з головних моментів у вивченні етнічної ідентичності є розуміння процесу її формування і розвитку. Цей напрямок досліджень фокусується на визначенні вікових меж етнічної ідентичності, а також змістовної наповненості кожного з етапів [50, с. 81]. У цьому плані особливе місце займає підлітковий вік, який у багатьох періодизаціях формування етнічної ідентичності пов'язується з інтенсивною соціалізацією особистості, активним пошуком особистості свого місця в суспільстві.

Ж. Піаже була запропонована концепція розвитку етнічної ідентичності з виділенням 3 етапів її становлення:

1. 6-7 років - отримання дитиною перших часткових і неструктурованих знань про свою етнічну приналежність. Головним чином ці знання дитина отримує від сім'ї і близького соціального оточення.

2. 8-9 років - повне усвідомлення своєї етнічної приналежності. Дитина ототожнює себе зі своєю етнічною групою, висуваючи при цьому основні принципи ідентифікації (місце народження, рідна мова, національність батьків).

3. 10-11 років - Повне формування етнічної ідентичності, усвідомлення унікальності народів, їх традицій і культури [37, с. 136].

В іншій періодизації [50, с. 80] мова йде про етапи формування етнічної самосвідомості дітей: перший, початковий етап (діти 6-10 років) характеризується нечітким усвідомленням спільності з людьми своєї національності, невмотивованим вибором своєї етнічної приналежності і невеликими етнічними знаннями. Другий етап формування етнічної самосвідомості характерний для підліткового віку (11-15 років). Цей етап відзначається усвідомленням ставлення до свого етносу, інтересом дітей до історії і культури своєї та інших національностей, поглибленням знань про інші народи. Третій етап припадає на старший шкільний вік (16-17 років). Характерним для даного етапу є зміцнення усвідомлення своєї етнічної приналежності, мотивація вибору етнічної групи і формування етнічного світогляду.

Б.А. Вяткін і В.Ю. Хотинець [14, с. 70] ґрунтуючись на ідеях І.А.Снежковой відзначають, що після третього етапу, етнічна самосвідомість проходить ще четвертий етап становлення, який випадає на юнацький (студентський) вік (18-22 років). Цей етап характеризується утворенням системи етнодиференційних ознак, яка формується на базі уявлень про свою і чужу етнічну групу.

На думку Дж. Фінні дослідження етнічної ідентичності юнаків вкрай недостатні. Хоча саме в цей період формується основний зміст етнічної ідентичності. Ґрунтуючись на теорії канадського психолога Дж. Марсія про

стадії формування ідентичності, вона запропонувала модель стадіального розвитку етнічної ідентичності, що включає три етапи.

Перша стадія - неперевірена ідентичність - відповідає двом стадіям розвитку егоідентичності по Марсіа (дифузійної і вирішеної ідентичності). Непереверена ідентичність випадає на молодший шкільний вік. Характеризується відсутністю інтересу до своєї етнічної групи, до своїх етнічних коренів.

Друга стадія - пошуки етнічної ідентичності (мораторій) - випадає на підлітковий вік і збігається зі стадією мораторію по Марсіа. Підлітки на цій стадії виявляють інтерес до своєї етнічної групи, занурюються в культуру свого народу. Головним чином це відбувається через читання, бесіду, активну участь у подіях культурного життя.

Третя стадія - реалізована етнічна ідентичність - настає після розв'язання кризи етнічної ідентичності та відповідає старшому шкільному віку. Це стадія повного і всебічного усвідомлення і прийняття своєї етнічної ідентичності. Стадія повного формування "етнічного Я" [57, с.216].

Таким чином, більшість дослідників сходяться на думці, що юнацький вік вимагає найпильнішої уваги при дослідженнях процесів формування етнічної ідентичності.

Межі юнацького віку, як у вітчизняній, так і в зарубіжній, віковій періодизації чітко не визначені. Є неоднозначність тлумачення як нижніх, так і верхніх меж. Найчастіше виділяється рання юність - старший шкільний вік (від 15 до 18 років) і пізня юність (від 18 до 25 років).

Б.Г. Ананьєв виділив в ній 2 фази, одна з яких знаходиться на кордоні з дитинством, а інша на кордоні зі зрілістю. Перша фаза: рання юність (15-17 років) відрізняється невизначеністю положення молодої людини в суспільстві. У цьому віці юнак усвідомлює, що він вже не дитина, але разом з тим ще не дорослий. Друга фаза: юність як така (18 - 25 років). Являє собою початкову ланку зрілості [25, с.112].

Таким чином, під молоддю в віковому плані можна розглядати юнаків і дівчат, які перебувають на етапі завершення першого ступеня навчання і переходять на наступний етап освіти або розпочинають трудову діяльність. Відмінною рисою цього етапу є збільшення числа соціальних інститутів, до яких належить індивід, що веде і до розширення сфер індивідуального самовизначення, в т.ч. і етнічного.

Е. Еріксон зазначав, що проблема ідентичності вперше постає перед людиною в юнацькому віці, а потім червоною лінією проходить через все її життя. При цьому ідентичність в різних сферах життєдіяльності людина вирішує на різних етапах онтогенезу.

У юнацькому віці нового розвитку набувають процеси ідентифікації та самовизначення, на тлі яких активно розвиваються рефлексивні механізми, що дозволяє визначатися не тільки в навколишньому соціальному, але в і природному, культурному просторах. В результаті сфера почуттів молодої людини стає різноманітнішою і диференційованою. Одночасно з вираженою потребою до ідентифікації з іншими загострюється потреба у відокремленні, без якого неможливе вирішення питання ідентичності [48, с. 302].

На сьогоднішній момент проведено велику кількість досліджень, в яких уточнюються і конкретизуються вікові межі етапів розвитку етнічної ідентичності. Так, перші уявлення про етнічність діти набувають досить рано, ще в дошкільному або ранньому шкільному дитинстві. Для цього періоду характерно ще нечітке усвідомлення спільності з представниками свого етносу, невмотивований вибір своєї етнічної приналежності, слабкі етнічні знання. Етнічний "ярлик", одержуваний дитиною від найближчого соціального оточення, може не відповідати її етнічній4у обізнаності. Дитина, народжена в болгарській, українській або російській родині, буде називати себе так, як транслює їй її найближче соціальне оточення. У дослідженні О.Л. Романової діти 5-6 років тяжко встановлювали зв'язки між країною проживання, мовою і своєю національністю. Але вже підлітки в результаті наявного широкого спектра етнодиференціюючих ознак і сформованого

емоційно-оцінного компонента чітко ідентифікували себе з етнічною спільнотою. В даний період етнічна самосвідомість молодої людини розширює систему її уявлень про світ, зміцнює її місце в ньому. Етнічна самоідентифікація в цьому віці формується за принципом: "Ми" - "Вони". Більш того, цей процес не зупиняється в підлітковому віці, а триває у вигляді переосмислення ролі етнічності у власному житті. Етнічні уявлення стають все більш диференційованими, завдяки чому розуміння етнічних характеристик стає більш точним, а почуття - більш оформленими [58, с. 243]. Система етнічних поглядів і уподобань підлітків характеризується багатоаспектністю і логічної пов'язаністю. Тому лише в ранній юності - 16-17 років - етнічні уявлення набувають стійкості і на формування етнічної ідентичності замість сім'ї, починають впливати інші соціальні інститути.

Таким чином, етнічна соціалізація (етнізація) активно реалізовується в дитячі роки, полягаючи в освоєнні і відтворенні характерного способу життя етнічної групи, в якій особистість знаходиться. Потім саме в юності відбувається свідомий вибір етнічних ролей і відповідної культурної спільності. Молодь, схильна до експериментів, приміряє на себе ті чи інші види етнічної ідентичності, зіставляє різні культурні цінності і шукає адекватну референтну групу [62, с. 178].

У числі перших вітчизняних дослідників, що звернули увагу на вивчення проблем на стику молодіжної та етнічної проблематики, була І.А.Снежкова, яка, спираючись на емпіричні дані, визначила етапи формування етнічної самосвідомості у дітей і юнацтва. Соціолог В.І. Чупров досліджував розподіл молоді за рівнем етнічного статусу в різних національно-гетерогенних середовищах. В останні кілька років В.С. Собкіна в співавторстві з молодими дослідниками опублікувала ряд статей, в яких висвітлюються багато актуальних питань етнічної ідентичності в підлітковому та молодіжному середовищі. Етнічна соціалізація підлітка в різних культурах викладена в спільній роботі Є.П. Белінської і Т.Г.Стефаненко.

Однією з перших в зарубіжній психології, хто звернув увагу на недостатність вивчення саме юнацького віку, як періоду в рамках якого формується основний зміст етнічної самоідентифікації, стала американська дослідниця Дж. Фінні. Вона представила модель стадіального формування етнічної ідентичності. На її думку, становлення етнічної ідентичності розглядається як процес, подібний з розвитком особистісної ідентичності. У своїх поглядах вона базується на кількох стадіях процесу формування ідентичності.

Так як усвідомлення власної етнічної приналежності виявляє якісну специфіку на різних етапах онтогенезу і визначається загальним рівнем психічного розвитку особистості, то зміст етнічної ідентичності розкривається через виділення структурних компонентів.

Когнітивний компонент етнічної ідентичності відповідає за здатність особистості структурувати інформацію про етнічні характеристики і реалізується в результаті отримання етнічних знань і уявлень і в подальшому їх застосуванні в порівнянні своєї етнічної групи з іншими. У зв'язку з цим полікультурне середовище і міжетнічне спілкування дає індивіду більше можливостей для придбання знань про особливості своєї та інших груп, їх схожості та відмінності, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок.

Велика кількість емпіричних даних присвячено дослідженню афективного компонента, що відображає ставлення до власної етнічної спільності і членства в ній. Афективний компонент етнічної ідентичності є частиною загального самоставлення особистості і включає в себе оцінку своєї етнічної групи і свого членства в ній.

Зміст когнітивного і афективного компонентів етнічної ідентичності досить повно висвітлені в роботах британського дослідника М. Барретта. Згідно М.Барретту, когнітивний блок етнічної ідентичності складають наступні елементи:

- 1) знання про існування етнічної групи;

- 2) категоризація себе як члена етнічної групи;
- 3) знання про національну територію;
- 4) знання про національні емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції, історичні події та історичні постаті, які символічно репрезентують націю;
- 5) віра в спільне походження і загальна спорідненість членів етнічної групи;
- 6) віра в те, що існують типові характеристики представників будь-якої етнічної групи: національні риси і етнічні стереотипи;
- 7) подання про тісний взаємозв'язок індивіда і етнічної групи: відчувається ступінь подібності себе і національного типуажу.

Афективний блок етнічної ідентичності складається з наступних елементів:

- 1) суб'єктивна актуальність етнічної ідентичності;
- 2) ступінь прихильності до етнічної ідентичності: готовність відмовитися від неї і значення, що надається членству в даній етнічної групи;
- 3) почуття приналежності до етнічної групи;
- 4) ступінь прихильності по відношенню до національної території;
- 5) соціальні почуття типу національної гордості, національного сорому, національної провини і т.п .;
- 6) національна самоповага [4, с. 2]

Однак, як справедливо зауважує Т.Г. Стефаненко, серед сучасних дослідників немає єдності в питанні про послідовність виникнення когнітивних і афективних компонентів. Одні вважають, що етнічні переваги формуються лише до 9-10 років на основі досить значних етнічних знань, але в інших дослідженнях було виявлено, що дитячі переваги етнічних груп не завжди корелюють з поінформованістю про ці групи, упередження можуть передувати будь-якому знанню [57, с. 349]. Наприклад, Д. Чепелі (який досліджував зміни в розумінні своєї групової приналежності в угорських школярів), виявив, що спочатку в їхній свідомості виникають когнітивні

елементи, що відображають об'єктивні характеристики - національність батьків, місце народження, потім - пов'язані з комунікацією - рідною мовою, розумінням один одного . Пізніше діти проявляють обізнаність про власну країну: величина території, природні умови, добробут населення, і, нарешті, - політичний устрій суспільства.

Розкриття змісту поведінкового компонента представлено в роботах Марсія Дж., Солдатовой Г.У., Собкіна В. С., Дробіжевой Л.Н. та ін. Поведінковий компонент етнічної ідентичності розуміється як механізм прояву (готовність прояву) себе як члена етнічної групи, "побудова системи відносин і дій в різних етноконтактних ситуаціях". Як аргумент на користь включення поведінкового компонента в структуру етнічної ідентичності традиційно вказується необхідність постійного підтвердження етноприналежності у внутрішньоетнічній і міжетнічній взаємодії. Згідно С.Д. Гурієва і А.Н. Татарка, поведінковий компонент етнічної ідентичності реалізовується через комплекс установок по відношенню до своєї і інших етноконтактних груп [15, с. 90].

Виділяється і мотиваційно-потребовий компонент, в змісті якого розглядається прояв етноафіліативних тенденцій. За Г. В. Солдатовой зміст етнічної ідентичності в рамках потребово-мотиваційної сфери людини розкривається через задоволення потреби в позитивній етнічній приналежності і потреби в безпеці, які, в свою чергу, породжують афіліативні, статусні мотиви і мотиви в безпеки.

Аналізуючи структурні компоненти етнічної ідентичності студентської молоді, Тулініна А.Ю. резюмує: "Кожен компонент етнічної ідентичності має свій зміст, який не тільки відображає цілісне уявлення про етнічну ідентичність, а й дозволяє визначити, що означає для індивіда ідентифікація з певною групою, яке емоційне наповнення етнічної ідентичності, когнітивний зміст і значимість групового членства"

За результатами емпіричного дослідження М.В. Верещагіної було доведено, що баланс/дисбаланс структурних компонентів етнічної

ідентичності визначає ступінь її позитивності. У своїй дисертації Тулініна А.Ю. [62, с. 162] обґрунтовує висновок, що зміст структурних компонентів етнічної ідентичності обумовлено умовами нативного або іноетнічного середовища.

Важливими детермінантами становлення етнічної ідентичності в юнацькому віці є досвід міжетнічної взаємодії та характеристики етноконтактного середовища. "Етнічна ідентичність більш чітко усвідомлюється, а знання про відмінності між групами купуються раніше, якщо дитина живе в поліетнічному середовищі. Основна мета цього процесу переоцінки - поглянути на світ іншими очима і побудувати систему цінностей, відмінну від батьківської.

Етнічна ідентичність може слабшати або зростати протягом життя людини. Особливо цьому сприяють міжетнічні конфлікти. Зовнішні обставини, в силу свого впливу фактично можуть підштовхнути будь-яку людину на переосмислення ролі етнічної приналежності в її житті. Людина незалежно від свого віку, соціального статусу або освіти в будь-який період свого життя може відректися від однієї етнічної групи, до якої вона себе відносила, і ідентифікувати себе з іншою етнічною спільністю. С.Д. Гурієва підкреслює певний зв'язок між віком і рівнем етнічної ідентичності, яка виявляється в тому, що етнічна ідентичність може мати "межі" свого розвитку і "кризи", пов'язані з віковими періодами життя людини.

Одним з таких найбільш висвітлених питань, є проблема схильності до етнонегативізму і чутливості до етнічних проблем саме юнацького віку, коли відбувається безпосереднє активне становлення процесу усвідомлення етнічної приналежності. Молодь згідно зі своїми характеристиками і особливим становищем в суспільстві, виступає носієм суперечностей поліетнічного простору, вона чутлива до етнічних змін і найбільш активно висловлює громадську думку. Тому юнацький вік є найбільш сенситивним для вивчення особливостей етнічної ідентичності, а проблема динаміки та

змісту етнічної ідентичності молодого покоління в суспільстві, що змінюється є найбільш актуальною для України.

Вивчення етномолодіжних проблем надзвичайно важливо і тому, що в період різкої зміни соціальних і ціннісних орієнтирів основними молодіжними проблемами стають центральні проблеми всього суспільства і, як правило молодь їх гостріше відчуває і вільніше висловлює, тобто виступає як своєрідний індикатор соціальної і національної напруженості [5, с. 104].

Вікові межі молоді як соціально-демографічної групи, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик і особливостей соціального стану, чітко не визначені. У нашій роботі ми дотримуємося позиції Б.Г. Ананьєва про нижню межу - рання юність - 15-17 років, верхню межу - юність як така - 18 - 25 років.

Аналіз результатів досліджень дозволяє стверджувати, що етнічна ідентичність не статичне, а динамічне утворення: вона починає формуватися в ранньому дитинстві, набуває оформлену структуру в юності, але в залежності від оточуючих умов і подій може зазнавати зміни протягом усього життя. Кожен етап становлення етнічної ідентичності має свої особливості актуальних етнодиференційних ознак, мотивів вибору і факторів впливу.

Етнічна ідентичність на етапі юнацтва активно розвивається і змінюється; відбувається її зміцнення і закріплення в свідомості особистості. Соціально-психологічний зміст етнічної ідентичності в цілому і в молодіжному середовищі зокрема розкривається через синтез її структурних компонентів: когнітивного, афективного, поведінкового і мотиваційно-потребового, в яких відображається загальна специфіка віку. Це проявляється в рефлексивності і самостійності вибору етнічної приналежності, наявності широкого спектра етнодиференційних ознак, сформованості системи уявлень про себе як про члена етнічної спільності, існування чітко усвідомлюваних мотивів вибору етнічної спільності, а також схильності до етнонегативізму і чутливості до етнічних проблем.

РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

2.1. Короткий огляд традиційних методик, спрямованих на вивчення рівня сформованості етнічної самосвідомості студентства

Основними задачами емпіричної частини дипломної роботи є:

1. Створення методологічно-процедурного комплексу дослідження, спрямованого на вивчення рівня сформованості етнічної самосвідомості; підбір валідного психодіагностичного інструментарію.

2. Проведення емпіричного дослідження рівня сформованості етнічної самосвідомості студентів.

Означенні вище завдання детермінували хід емпіричної частини роботи і дозволили виділити такі її етапи: підготовчий, діагностичний і аналітичний.

Підготовчий етап супроводжується аудиторною системою методів до якої входять: спостереження, бесіди, опитування, тестування.

Тому зміст підготовчого етапу полягає в створенні психодіагностичного комплексу спрямованого на вивчення етнічної самосвідомості особистості.

Опитувальник Г.У.Солдатова, С.В.Рижова. Їх методична розробка для діагностики етнічної ідентичності та її трансформації з точки зору етнічної напруженості. До показників трансформації етнічної ідентичності відноситься зростаюча етнічна нетерпимість (нетерпимість). Толерантність/інтолерантність являються головною проблемою міжетнічних відносин в умовах зростання напруженості у відносинах між країнами, тому вона стала ключовою психологічною змінною при розробці опитувальника. Ступінь етнічних респондентів толерантності оцінювався на підставі наступних критеріїв: рівень «негативу» для їх власних і інших етнічних груп, поріг емоційної реакції іноетнічного середовища, тяжкості агресивних і ворожих реакцій по відношенню до інших груп.

Види ідентичності з різної якості і ступеня вираженості етнічної толерантності, обраного з широкого діапазону масштабів: починаючи від етноцентризму, як "заперечення" ідентичності, як фіксованого негативу і нетерпимості по відношенню до своєї етнічної групи, і завершаючи національним фанатизмом - апофеоз нетерпимості і більш високий ступінь негативу спрямованого на іншу етнічну групу.

Опитувальник складається з шести шкал, які відповідають наступним типам етнічної ідентичності.

1. Етнонігілізм - форма гіпоідентичності, яка представляє собою відхід від своєї етнічної групи і пошук стійких соціально-психологічних ніш не за етнічною ознакою.

2. Етнічна індиферентність - ерозія етнічної ідентичності, вираженої в невизначеності етнічної приналежності, національність не має актуальності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) являється синтезом позитивного ставлення як до свого власного етносу так і представників інших етнічних груп.

У багатонаціональному суспільстві, позитивна (нормальна) етнічна ідентичність природно властива переважній більшості індивідів. Вона встановлює оптимальний баланс у відношенні між власною етнічною зрілістю та відношеннях між власною та іншими етнічними групами, що надає можливість розглядати її, з одного боку, як умову незалежності і стабільного існування етнічних груп, з іншого - як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Підвищення деструктивності в міжетнічних відносинах, викликаних трансформацією етнічної ідентичності типу гіперідентичності, визначається за наступними трьома шкалами:

4. Етноегоїзм - цей тип ідентичності може виражатись в простій формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту "мій народ", але може включати в себе, наприклад, напругу і

роздратування в діалозі з представниками інших етнічних груп або виражатись в структурі відсутності "права" "не своїх" людей вирішувати чужі проблеми.

5. Етноізоляціонізм - віра в перевагу свого народу, визнання необхідності "очистити" національну культуру, негативне ставлення до міжнаціональних спілок, ксенофобія.

6. Етнофанатизм - готовність взяти на себе будь-які дії в ім'я "свого народу" власних етнічних інтересів, звертаючись навіть до етнічної "чистки", відмовляючись визнавати право інших народів на використання ресурсів і соціальних привілеїв, визнання пріоритету прав власної етнічної групи та виправдання будь-якої жертв в боротьбі за добробут свого народу.

Етнотогоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм є ступенем гіперболізації етнічної ідентичності, який проявляється у появі дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність проявляється в різних формах етнічної нетерпимості від роздратування, яке проявляється у вигляді відповідної реакції на присутність членів інших етнічних груп, з метою захисту своєї політики обмеження прав і можливостей етноінших, агресивних і насильницьких дій спрямованих в адрес іншої етнічної спільності і навіть геноциду.

У серії експертних оглядів і експериментальних досліджень було відібрано 30 рішень - індикатори, які інтерпретують кінець пропозиції: "Я - людина, яка ...". Індикатори відображають ставлення до своєї та інших етнічних груп в різних ситуаціях міжетнічного взаємодії.

Шкальний опитувальник О. Л. Романової для дослідження етнічної ідентичності дітей і підлітків.

Опитувальник складається з трьох блоків питань:

- питання, спрямовані на виявлення респондентами почуття приналежності до своєї етнічної групи;
- питання, призначені для оцінки того, який сенс має категорія «національність» для респондентів;

- питання, спрямовані на з'ясування думки респондентів про відносини між етнічною більшістю і меншістю.

Респондентів попросили визначити своє ставлення до кожної інструкції по шкалі опитувальника п'ятибальною з використанням множинного вибору з "повністю згоден" до "повністю згоден". Відповідно до "ключем" підраховували кількість точок в кожному кластері для кожної групи респондентів.

Метод Дж. Фінні, який вимірює серйозність етнічної ідентичності. Пропонується відповісти на питання, пов'язані з етнічною приналежністю, етнічної групи і відносини. Але спочатку респонденти повинні продовжити фразу: "З точки зору етнічної приналежності, я вважаю себе ..." А потім прочитавши висловлювання поряд з кожним з них зазначили, відповідь, яка відображає ступінь згоди із висловлюванням. Обробка даних: Середній бал всіх питань є загальним показником етнічної ідентичності; показники субшкал обчислюються за допомогою знаходження середнього-арифметичного від отриманої суми балів.

2.2. Результати дослідження рівня сформованості етнічної самосвідомості студентства та їх обговорення

З метою визначення характеру етнічних взаємозв'язків у студентському колі було використано опитувальник "Типи етнічної ідентичності" Г.У. Солдатова, С.А. Рижова. Ця методика дає нам змогу виявити який тип етнічної ідентичності є характерним.

Дослідження було проведено серед студентів КП "Білгород-Дністровський педагогічний коледж". Методику пройшли 60 студентів. Респондентам був запропонований бланк на якому зазначалися висловлювання різних людей з питань етнічних відносин, етнічної культури. Респонденти повинні були зазначити чи збігається їх власна думка з думкою цих людей та визначте свою згоду або незгоду з даними висловлюваннями. Результати дослідження представлені у вигляді діаграми.

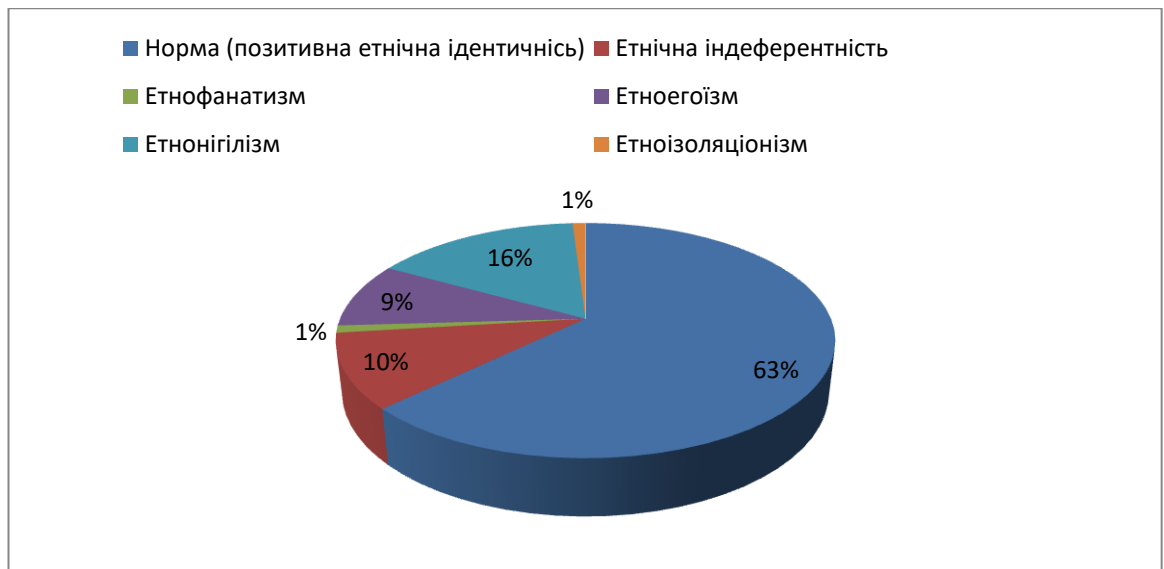

Рис.2.1. Результати дослідження типів ідентичності студентів

Як можна бачити з представленої діаграми переважним типом етнічної ідентичності являється норма - 63% (37 осіб). Нормою вважається поєднання позитивного ставлення до свого народу з позитивним ставленням до інших народів. 10% (6 особи) опитаних належать до типу етнічної індеферентності. Цей тип характеризується як розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальність етнічності. Етніонігілізм спостерігається у 16% (10 осіб), тобто у даної групи етнічна приналежність не усвідомлюється. Етноогоїзм проявили 9% (5 осіб) опитаних респондентів. Етноізоляціонізм і етнофанатизм мінімально виражені, по 1% (що становить 2 особи в сумі), це говорить про шанобливе ставлення до представників інших етносів, про відсутність ксенофобії.

Таблиця 2.1.

Результати дослідження типів ідентичності молоді

Тип ідентичності	Кількість осіб	% показник
Норма	37	63
Етніонігілізм	10	16
Етнічна індеферентність	6	10
Етноогоїзм	9	5
Етноізоляціонізм	1	1
Етнофанатизм	1	1

Використання опитувальника О.Л. Романової дозволяє виявити ступінь інформованості юнацтва про існування різних етнічних спільнот, їх особливості та відмінності, знання про власну етнічну групу, про етнічну приналежність - своєї і батьків. Респондентам пропонувалося висловити свою згоду / незгоду відповідно до запропонованих тверджень. Нами були отримані наступні результати представлені на рис. 2.2

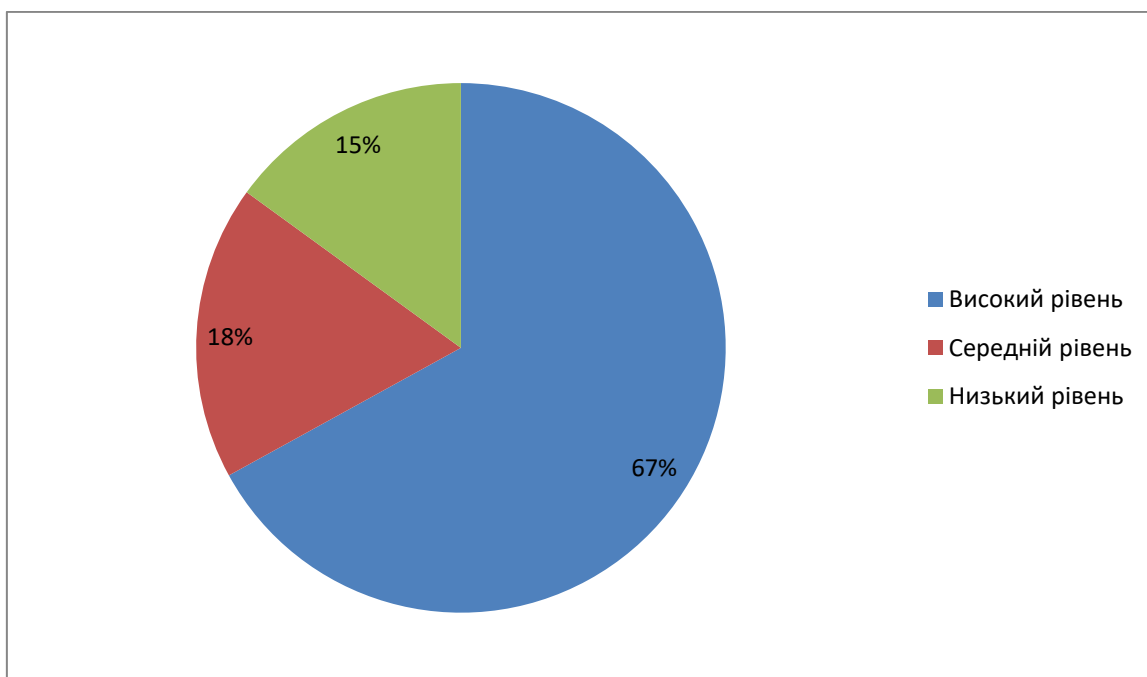

Рис.2.2. Результати дослідження рівня усвідомлення етнічної приналежності

У 67% (40 осіб) респондентів відзначається стійкий інтерес до історії і культури свого етносу, вони вважають, що представники однієї національності повинні між собою спілкуватися тільки на рідній мові, відчують гордість, коли чують про досягнення представника своєї етнічної групи. Одночасно з цим, дотримуються думки про те, що в дружбі і шлюбі слід орієнтуватися на національність людини. З повагою ставляться до своєї і інших національностей 18% (11 осіб) опитаних, при цьому вони вважають, що в спілкуванні з людьми потрібно орієнтуватися на їх особистісні якості, а не національну приналежність. Також стверджують, що в багатонаціональній державі при владі повинні знаходитися представники різних

національностей. Для 15% (9 осіб) респондентів висловили не можливість чітко ідентифікувати себе з конкретною етнічною групою. Вони не знають традиційного способу життя свого етносу, не дотримуються національних звичаїв і навіть в ситуаціях звинувачення на адресу власного народу, як правило, не відносять це на свій рахунок.

Отримані результати дають можливість визначити що в більшості студентів вже чітко сформована етнічна ідентичність. Вони визначились зі своєю етнічною приналежністю, а також успішно соціалізувались в ній. Однак все ж можна спостерігати невисокий рівень сформованості етнічної ідентичності у шостої частини респондентів. На нашу думку це пов'язано з "навіюванням епохи", коли етнічні кордони починають змішуватись в результаті впливу таких чинників як міжнаціональні шлюби, доступність засобів масової інформації, та сплющування культурних кордонів.

Методика Дж. Фінні, що дозволяє виміряти вираженість етнічної ідентичності у випробуваної групи згідно її результатів (представлених на рис. 2.3.) у переважній більшості студентів можна спостерігати високий рівень вираженості етнічної ідентичності (73%, що становить 44 особи).

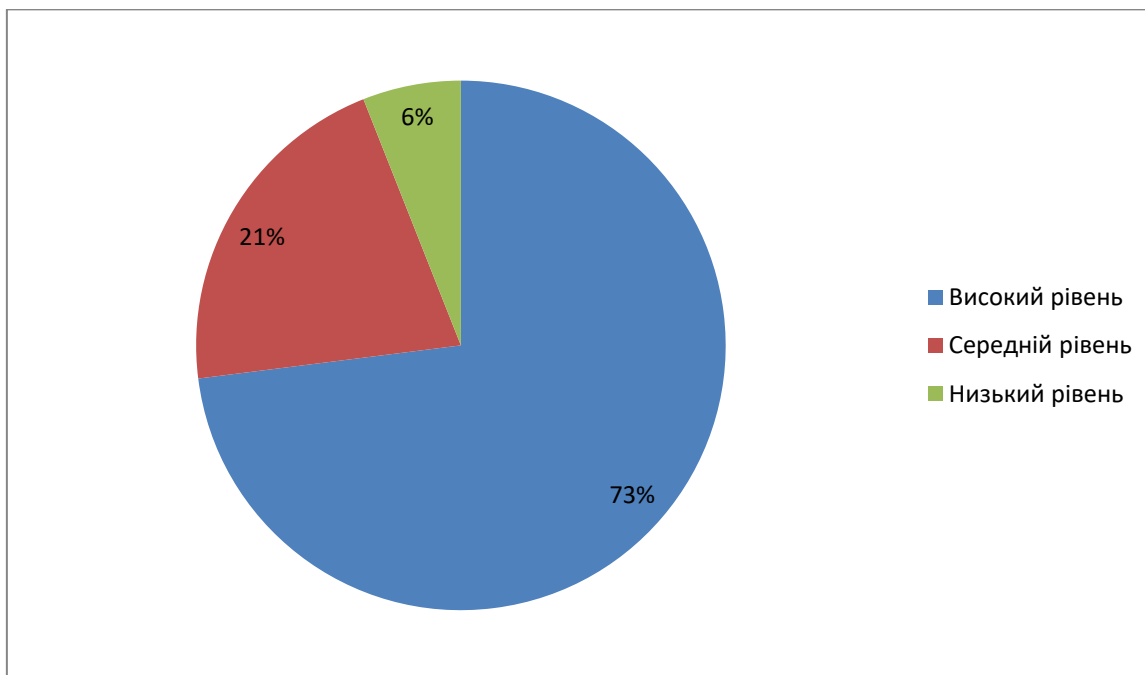

Рис.2.3. Показники рівня вираженості рівня етнічної ідентичності

Це свідчить про чітке усвідомлення учнями своєї етнічної приналежності, вони пишаються своєю етнічною приналежністю, знають історію та традиції свого народу, та намагаються притримуватись їх. Для них культура та історія свого народу є предметом гордості, а відомі представники власної національності стають об'єктами для наслідування. Також такий показник дозволяє стверджувати, що для більшості студентів відводять етнічному компоненту відіграє важливу роль в житті. Середній рівень етнічної ідентичності притаманний для 21% (12 осіб) опитаних. Такі студенти також частково визначились зі своєю етнічною приналежністю, але не надають їй особливого значення. Для таких студентів притаманним є етнічна індеферентність. Для них етнічна група не представляє собою лише референтну групу, членство в якій є лише умовністю, нав'язаною близькими чи навколишнім оточенням. І низький рівень вираженості етнічної ідентичності прослідковується у 6% (4 особи) опитаних. Низький рівень обумовлюється не бажанням або неможливістю ідентифікації себе з певною етнічною групою. Для таких людей характерними є прояви нігілізму та відчуженості до етнічних на національно-культурних аспектів як власно життєдіяльності так і оточуючого їх соціуму.

Аналіз же субшкал (рис. 2.4) показав, що переважним показником етнічної ідентичності є шкала афективного компоненту 81% (49 осіб). Це означає, що у більшості респондентів що почуття належності до групи, оцінка її якостей, ставлення до членства в ній має чіткий емоційно-зabarвлений характер.

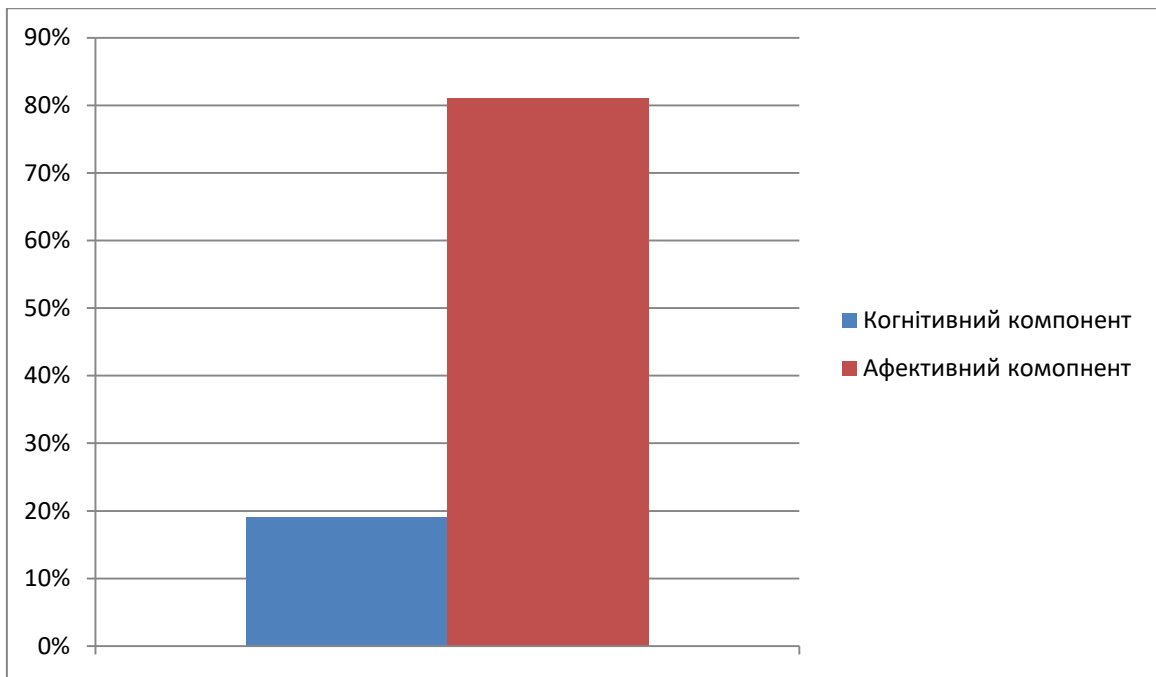

Рис. 2.4. Показники вираженості компонентів етнічної ідентичності

Цей компонент етнічної ідентичності, що відображає ставлення до власної етнічної спільності, виявляється в етнічних атитюдах. Позитивні атитюди включають задоволеність членством в етнічній спільності бажання належати їй, гордість за досягнення свого народу. Наявність негативних атитюдів до своєї етнічної спільності включає заперечення власної етнічної ідентичності, почуття приниженості, перевагу інших груп як референтних

У 19% (11 осіб) переважає когнітивний компонент, що свідчить про більш усвідомлене визначення власної етнічної приналежності яке ґрунтується в сам перед на знанні історії етносу, його основ, звичаїв та основоположних внутрішніх законах функціонування.

РОЗДІЛ III. СПОСОБИ ТА МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

3.1. Способи та методи формування етнічної самоідентичності

Специфічні особливості формування і розвитку етнічної самосвідомості неможливо розкрити без вивчення народної культури та загальних закономірностей її розвитку, так як вони є одним з визначальних чинників національної самосвідомості. З одного боку, загальнолюдські цінності активно впливають на формування та зміну етнічної культури і національної самосвідомості, які відбуваються в безпосередньому зв'язку людини з природою і в умовах міжнаціонального взаємопроникнення. З іншого боку, спостерігається скорочення впливу етносоціальних і етнокультурних передумов на розвиток національної самосвідомості. Інтерес до пізнання культурної класичної спадщини в наш час відбувається в умовах оновлення суспільного життя, що впливає на динаміку розвитку національної самосвідомості як важливого явища в сфері духовної культури. У сфері національної свідомості особливе місце займає світогляд, який знаходиться в безпосередній близькості до виробленої століттями ментальності і характеру народу, заснованим на ідеї його національно-історичного життя, відображеної в художній культурі.

Питання про природу самосвідомості і її витoki з позицій культурно-історичної концепції Л. С. Виготського розглядається в аспекті впливу соціокультурного середовища на структуру, тип самосвідомості, характер її розвитку. Соціокультурне середовище як ідеальна форма має своїх цілком реальних носіїв, які виступають посередниками - медіаторами розвитку реальної форми, будь то знак, слово, символ, значення і сенс. Дані психологічні знаряддя викликають до життя внутрішні форми діяльності, тим самим стає можливим перехід від ідеальної форми до реальної. Зауважимо, що вони також можуть виконувати етнічну функцію в рамках певних етнокультурних кордонів. В. П. Зінченко вказує: "Вони не тільки виступають

в ролі стимулів, здатних викликати ті чи інші відповіді, реакції, поведінкові акти. Вони викликають до життя внутрішні форми діяльності, що роблять, крім усього іншого, непередбачуваним зовнішню поведінку. Звернення на самого себе, погляд на себе з боку - це початок здатності або сама здатність заглядання всередину самого себе, початок формування образу себе і винесення його в цілому або окремих властивостей зовні -. це об'єктивація самого себе, своєї власної суб'єктивності, формування самосвідомості. У цьому таємниця і перша умова формування себе, умова самобудівництва людини, культурного формування особистості "[8; с. 35].

Розвиваючи ідеї Л. С. Виготського, В. П. Зінченко наголошує, що індивід, опановуючи ідеальну форму - культуру, яку він застає при своєму народженні, привласнює її собі або перевершує її. Вона стає його власною суб'єктивною реальною формою. "Відносини між ідеальною і реальною формами найправильніше можуть бути описані як взаємне породження"; "Ідеальна, реальна і медитативна - це живі форми, вони мають загальну природу. Вони органічні, комплементарні, конгеніальні один одному, сумісні один з одним» [8; с. 36].

Г.Г.Шпет в лонах етнічної психології виділяє ідею, що "в найрізноманітніших формах вираження, в словах, малюнку, будівництві, костюмі, в установах, актах, документах, словом, в усьому, що ми називаємо "продуктами культури", можна розрізнити "їх дійсне значення, деякий предметний зміст". Людині надається можливість вбачати в цих предметах їх колективну природу, що складається зі складної системи організації як "опредмечування" соціального життя. Кожен член групи, продовжує Г. Г. Шпет, в більшій чи меншій мірі несе в собі духовну колективність, відому під назвою традицій, переказів, які також можна розглядати як систему духовних сил, що визначають справжні переживання, враження і реакції індивіда. Г. Г. Шпет говорить про етнічну самосвідомість членів соціальної групи і пов'язує її формування з долученням людини до культурних

цінностей через формування адекватного емоційного ставлення до них [42,с.36].

Яскравим вираженням цих ідей є метод формування етнічної самосвідомості через феномени культури. Наприклад фольклор. Основою такого підходу є структура Я-образу, як центрального конструкту самосвідомості людини та розгляд його з позиції різних підходів. Згідно ж даного підходу Я-образ включає в себе три компоненти:

- когнітивний компонент: уявлення про свої здібності, зовнішність, можливості, соціальну значущість. В контексті етнічної самосвідомості змістом даного компоненту може виступати достатній рівень знань людини про цінності і норми своєї етнічної групи, уявлення особистості щодо національної мови і культури, традицій і звичаїв, характеру і релігії та усвідомлення себе членом своєї етнічної групи на основі етнодиференціюючих ознак.

- емоційно-оцінний (афективний): самоповага, самокритичність, себелюбство, самоприниження. В рамках етнічної самосвідомості можна розглядати емоційне ставлення до свого народу, рідної землі, навколишнього середовища, соціального оточення в цілому. Позитивне емоційне ставлення як частина особистісного ставлення виражається в прихильності, любові, симпатії, упередженості, довірі. Усвідомлення етнічної спільності (або роз'єднаності) може виражатися через гідність, гордість, презирство, страх. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки певної етнічної групи, які закріплюються в процесі соціалізації людини, формуючи її етнічні установки. У етнофункціональному підході, наприклад, емоційній сфері є провідною в системі відносин особистості і її адаптації в етносередовищі [11, с. 49].

- поведінковий (вольовий): прагнення бути зрозумілим, завоювати симпатію, повагу інших людей, підвищити свій статус. Це реалізація на практиці мотивів і цілей у відповідних поведінкових актах. З точки зору етнічної самосвідомості поведінковий компонент може означати прагнення

до придбання навичок і умінь в освоєнні традиційної етнічної культури і її поширення.

Розвиток етнічної самосвідомості в онтогенезі йде в напрямку від формування уявлень про особливості інших етносів, уявлень про свій етнос до формування уявлення про себе як представника культури (в цілому, етнічна самосвідомість формується до юнацького віку). Загальною закономірністю є те, що розвиток уявлень про етнічну приналежність йде від усвідомлення зовнішньої, лежачої на поверхні подібності членів етнічної спільності, до усвідомлення глибинної єдності» [41, с. 43].

Критерієм сформованості етнічної самосвідомості, з точки зору даного підходу, виступає ставлення людини до себе та оточення, що може конкретизуватися у відповідях на питання «Чому?», «Навіщо?». Причинне знання - це є заглиблення в сутність предметів і явищ, воно ніколи не залишає психіку колишньою. Розуміючи щось, ми заглиблюємося в себе і підносимось над собою. Відбувається розширення свідомості та самосвідомості.

Етнічна самосвідомість передбачає широкий спектр чинників її становлення і для психіки окремо взятої людини всі вони повинні укладатися в ємні й точні для неї образи, поняття і практичні приклади. Образи, які транслюються в народному фольклорі, в повній мірі містять весь необхідний і зрозумілий арсенал засобів для формування етнічної самосвідомості. На думку окремих вчених, «саме фольклор відображає портрет народу і дає уявлення про етнічну ідентичність особистості» [42, с. 165]. Дослідники даної тематики стверджують, що «в пам'ятках культури відбито все, що необхідно для реалізації життєвих завдань кожного етносу. Якщо в кожному конкретному представнику того чи іншого народу в різній частці розчинені досягнення культури, то сконцентровані вони завжди в якомусь улюбленому і знайомому усім герої народного епосу. Така особа діє, подає приклад, вселяє стійкість, перетворюючи певний національний типаж, прототип, зразок [6, с. 29]. Ідентифікація (ототожнення) себе з цим героєм передбачає

засвоєння людиною важливіших загальнолюдських знань і цінностей своїх предків, свого народу.

Образ героя та / або казкової події являється центральним збірним конструктором фольклорного твору, через який і пізнається сенс. Розуміючи сенс, закладений в образі, формуються конкретні уявлення про що-небудь або про кого-небудь, на котрих надалі будується Я-образ як представника своєї етнічної групи і індивідуальна програма дії особистості в конкретному соціокультурному середовищі [48, с. 3].

Будь-який фольклорний твір народжувався спочатку в знанні людини, в її інтуїтивно моральних переживаннях, і тільки потім оформлявся розумовими інструментами аналізу, порівнянням, узагальненням та синтезом. Отже, той моральний потенціал, який є в кожному творі фольклору, може бути розкодовано і розкрито окремо взятою людиною тими засобами, які закладені у нього в психіці.

Вступає в силу внутрішній фактор формування самосвідомості - психологічні (психічні) зусилля з боку самої особистості. Культурні цінності, які є однією зі складових етнічної самосвідомості людини, закладаються в тому числі за допомогою вдосконалення організації роботи психічних процесів (сприйняття, мислення, уявлення). І сам твір народної творчості як би включає в себе потенціал для розвитку даних механізмів за допомогою своїх засобів вираження.

За допомогою народної казки розвиваються такі психічні процеси, як увага, її концентрація; спостережливість і зорова пам'ять; аналітичні здібності; вербальна мова; здатність до образного мислення, фантазування і творчої уяви. Крім того, розвиваються: вміння переключатися з активної діяльності на пасивну; вміння відчувати, сприймати світ (співпереживати) і приймати відповідальність за свої дії; вміння взаємодіяти з оточуючими; повагу і самоповагу [59, с. 29]. При цьому відомо, що узагальненим результатом діяльності всіх психічних процесів людини є образ.

При розкритті сенсів, закладених в фольклорі, зовнішні і внутрішні параметри «стикуються» завдяки роботі таких психологічних механізмів, як емпатія, ідентифікація, імітація, рефлексія, атракція. І результат подібного «стикування» індивідуальний ще й тому, що відбувається співвіднесення даних характеристик з такими внутрішніми утвореннями, як інтереси, мотиви і актуальні потреби конкретної людини. В окремих джерелах їх називають особистісними структурами і стверджується, що «саме вони здатні не тільки відображати дійсність, але і перетворювати її сигнали в самостійне, особисте керівництво власною поведінкою» [63, с. 18]. Тільки в цьому випадку відбувається або не відбувається остаточне прийняття культурного, етнічного досвіду і формується (або не формується) повноцінне уявлення про себе як носія цінностей своєї етнічної групи.

Таким чином, заломлюючись через природні задатки людини, її психологічні характеристики та готовність до творчого (активного) розуміння сенсу, закладеного в фольклорному матеріалі, формуються культурна складова етнічної свідомості та самосвідомості особистості.

У психології поняття культури традиційно трактується як сукупність установок, цінностей, вірувань і поведінки, поділюваних групою людей, але по-різному кожним індивідом, і передану від покоління до покоління. Етнічна (народна) культура є частиною національної (загальною) культури, представляючи її найдавніший шар і охоплюючи сферу традиційного побуту, «звичаї предків». Обряди, традиції, мова - всі вони і є елементами культури. Однак, як було сказано, не можна трактувати передачу цього досвіду без розгляду ролі активності (ініціативності) самої людини. За словами А. А. Бучек, «конструювання етнічної самосвідомості - це не просте усвідомлення особистістю культурно заданих зразків поведінки в етнічній групі, це завжди реалізація внутрішніх задумів особистості, її суб'єктна активність, що забезпечується і спрямовується прагненням до досягнення

внутрішньої узгодженості, що забезпечує особистості почуття адекватності, цілісності і конгруентності свого Я в етнічному просторі » [65, с. 129].

Відомо, що свідомість є основою для будь-якого виду активності (діяльності). Т. П. Лакоценіна, розглядаючи вплив народних казок на формування особистості, стверджує, що «при розборі казки треба пройти від культурного шару свідомості до шару побутового або буденного; від внутрішньої культури до зовнішніх її проявів. Між цими шарами відбувається постійний обмін інформацією, яка збагачує людину енергією, робить її більш сильною або ... слабкою. Моральна сила і слабкість залежать від того, наскільки точно налаштований «змішувач» - третій, рефлексивний шар свідомості, де «зустрічаються» дві енергії. Одна - буденна тобто з тих «зразків» поведінки, які демонструються в реальності. Інша енергія - енергія культури, накопичена одухотвореним досвідом людства. Ця енергія йде зсередини, від її джерела, з душі »

При цьому свідомість не приймає тиску - прямої передачі знань за принципом «треба робити так». В цьому випадку твори фольклору як не можна краще відповідають цій умові. На прикладі вивчення казок окремі дослідники відзначають, що сприйняття казкових героїв і подій відбувається ненав'язливо. Ненав'язливість сприйняття визначається специфічними особливостями побудови самої казки. По-перше, це відсутність наданих повчань і строгих повчань. Казка всього лише описує, як можна вчинити в тій чи іншій ситуації. По-друге, невизначеність місця дії. Ця невизначеність дозволяє на свій розсуд (в залежності від психологічного настрою) наближати до себе, або навпаки, дистанціюватися від казкових подій. По-третє, чітке розмежування зла і добра і неухильна перемога добра над злом. По-четверте, відсутність жорсткої персоніфікації. Головний герой - це збірний, архетипний образ [21, с. 24].

Якщо під головною властивістю етнічності розуміти приналежність людини до того чи іншого етносередовища, то в фольклорі повинні бути представлені всі характеристики свого етносу. Отже і образна сфера

особистості повинна включати в себе і соціокультурне, і природно-біологічне, і навіть релігійно-містичне. У казках, наприклад, як одному з провідних різновидів фольклору, представлені герої та історії, в яких містяться всі ці складові, а сюжети побудовані так, щоб сприяти формуванню певного ставлення до них. Для кожного народу (спільності, етносу) згідно з його географічним місцем розташування існує своя фауна і флора. Всі образи, як правило, наділені певними людськими рисами, тобто одухотворені - добрий кінь, птах-балакун, жива вода. Люди часто порівнюються з об'єктами навколишнього середовища: «Струнка, як берізка»; «Погляд, немов місяць ясний»; «Хитра, як лисиця»; «Язик, як помело». Наділяються людськими рисами (одухотворяються) і образи природи: вітер злиться, річка розмовляє, ліс шумить, сонце радіє, місяць журиться, озера сплять. На усвідомлюваному і неусвідомлюваному рівнях подібна подача фольклорного матеріалу сприяє сприйняттю і розумінню їх ролі в загальній світобудові [19,с. 39].

Краще зрозуміти сенс народного фольклору допомагає метафора. На думку окремих авторів, для метафори характерна така властивість, як парадоксальність, тобто можливість розкриття одного явища через інше. А найголовніше завдання метафори - допомогти провести вірні паралелі між подіями, які відбуваються в казковій історії і в реальному житті [59, с. 21]. Крім цього, такі абстрактні поняття, як щастя, час, думка, добро можна описати тільки метафорично, через образ.

З соціокультурної точки зору через знайомство і вивчення фольклору засвоюються норми відносин між людьми, між людьми і речами, між людьми і об'єктами природи: розуміння відповідальності, ролі праці і дружби в житті людини; необхідність дбайливого ставлення до навколишнього середовища і речей; критерії оцінки інших і себе. Таким чином ідентифікація з конкретними персонажами, уяву себе в тому чи іншому сюжеті, сприйняття опису різних стихій (вогнь, вода, земля, повітря) допомагає людині осягати себе як частину цілого. А так як характеристики цього цілого співвідносяться

з тими, які є в конкретному етносередовищі, то поступово в психіці складається той чи інший образ себе як представника своєї спільності (етносу).

Народний фольклор, який протягом століть залишається системоутворюючим елементом культури, визначає цілісність окремо взятої особистості, гармонійний розвиток її самосвідомості. Потенціал, який міститься в народному мистецтві, може впливати на розвиток особистості як представника свого етносу. Те, що стало внутрішньої цінністю для особистості при осягненні нею досвіду свого етносу (етнічної групи), виражається в її свідомому / несвідомому відношенні до навколишньої дійсності, що і є показником сформованості або не сформованості її етнічної позиції, яка, в свою чергу, відбивається в етнічній самосвідомості.

З точки зору основних складових етнічної самосвідомості народний фольклор сприяє розвитку різних особистісних характеристик. У когнітивному відношенні підвищується рівень знань людини про особливості своєї культури, національну мову, традиції і звичаї. Через ідентифікацію з тим чи іншим фольклорним героєм формується позитивне або негативне емоційне ставлення до себе як представника своєї етнічної спільності і оточуючого простору в цілому. Поведінкові характеристики будуть виражатися в бажанні і практичному прагненні до напрацювання відповідних умінь, пов'язаних із засвоєнням і демонстрацією етнічних норм, цінностей та ідеалів.

Ще одним методом формування етнічної самосвідомості заснованого на культурно-психологічній парадигмі є метод "Формування етнічної свідомості засобами української народної вишивки".

В основі даного методу лежать положення про те, що свідомість традиційно мислиться як вища форма відображення дійсності, властива лише людям, пов'язана з їхньою психікою, мовленням, абстрактним мисленням, цілепокладанням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем поведінки й діяльності та передбачуванням результатів останньої. Етнічна свідомість це

свідомість великої соціальної групи, тобто з точки зору структури суспільних відносин – як окремий вид суспільної свідомості, що виокремлюється за типом людської життєдіяльності і детермінований географічними, культурно-історичними та мовними чинниками. Структурними елементами етнічної свідомості є значення, особистісний сенс і чуттєва тканина.

Провідним філософсько-методологічним підходом до її вивчення є гносеологічний, оскільки етнічна свідомість розглядається в безпосередньому зв'язку з об'єктом відображення – етнічними знаками. Формувальний же вплив останніх розцінюється як рух від дійсності до свідомості, що осмислюється в руслі діяльнісної парадигми свідомості.

Згідно з діяльнісною парадигмою етнічна свідомість має не лише відображувати світ, але одночасно й породжувати світ (образ світу). Сприйняття етнокультурного знака, за Ю. М. Швалбом, вважаємо функціональною єдністю трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання (візуальна перцепція етнознака як сприйняття інформації), мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення етнознака), відображення (милування як емоційно-естетичне реагування; інтерпретація як смислове відбиття; вишивання як діяльнісне відтворення етнознака).

Розвиток етнічної свідомості кожної людини, стартуючи в дитячі роки в колі сім'ї, триває протягом усього подальшого життя. Особливий вплив у цілеспрямованому формуванні етнічної свідомості має достовірна історія народу, його віковічні традиції, фольклор, художня література, театр. Народна українська вишивка, поряд з іншими творами народно-прикладного мистецтва, впливає на формування свідомості етнофора.

В юнацькому віці формуються когнітивні, поведінкові та емоційні компоненти, які дають змогу свідомо сприймати та аналізувати етнорелевантну інформацію, актуалізують етнічну самоідентифікацію. Зокрема, українська народна вишивка формує етнознакову компетентність – безпосередні знання про етнос та здатність розуміти і приймати символічно-знаковий зміст вишивки через емоційну та мисленнєво-смислову сферу.

Система етнічних образів, сприйнятих у юності, в подальшому трансформується в стійку програму поведінки етнофора, сприяє закріпленню комплексу емоційновольової саморегуляції, є засобом підвищення емоційного тону особистості. Вишивання як творчість пов'язане з усіма провідними психічними процесами: мисленням, уявою, увагою, пам'яттю, емоціями, моторикою.

Велике значення в навчанні вишиванню має когнітивна сфера особистості в юнацькому віці: формою вияву пізнавальної потреби тут є пізнавальний інтерес, вибіркоче ставлення до дійсності, що виявляється в устремлінні до пізнання певних об'єктів або уявлень, оволодінні конкретними способами діяльності. Заняття прикладною творчістю в дитячому та юнацькому віці сприяють формуванню особистості, розширюючи і розвиваючи свідомість, етнічну зокрема; виховують шанобливе ставлення до свого історичного коріння, допомагають в освоєнні культурної спадщини через рідну культуру. Українську народну вишивку розглядають як вид рукоділля, як культурологічне явище, як вид декоративно-ужиткового (декоративно-прикладного) мистецтва, як текст унікального семантичного змісту. Символіка української вишивки є частиною архаїчної універсальної знакової системи, що містить у собі велику кількість символів, знаків, мотивів, кожен з яких є носієм певної інформації. З дослідницькою метою розглядають складові знаків, що лежать на поверхні (колір, форми, лінії, орнаменти) чи поняття, ідеї, що лежать за символом, його зміст і значення. Українська народна вишивка має виховні та розвивальні функції, які варто використовувати з метою розвитку етнічної свідомості підростаючого покоління.

Даний метод базується на структурній схемі, яка відображає психологічні особливості формування етнічної свідомості юнацтва засобами української народної вишивки, розкрито (рис. 3.1). В основу структурної схеми покладено два рівноцінно важливих фактори у формуванні свідомості, а саме зовнішні чинники впливу та внутрішні умови формування етнічної

свідомості. Зовнішні чинники діють у двох планах: діяльнісному, який включає в себе залучення молоді до прикладної та народно-прикладної творчості; навчання технікам вишивання, в тому числі й народним швам; вишивання виробів народно-прикладного вжитку та вербальному, до якого входить інформування молоді щодо самотності традицій і звичаїв українців, культури та мистецтва українського етносу, про вишивку як вид українського народного мистецтва, про семантику та сакральне значення української народної вишивки.

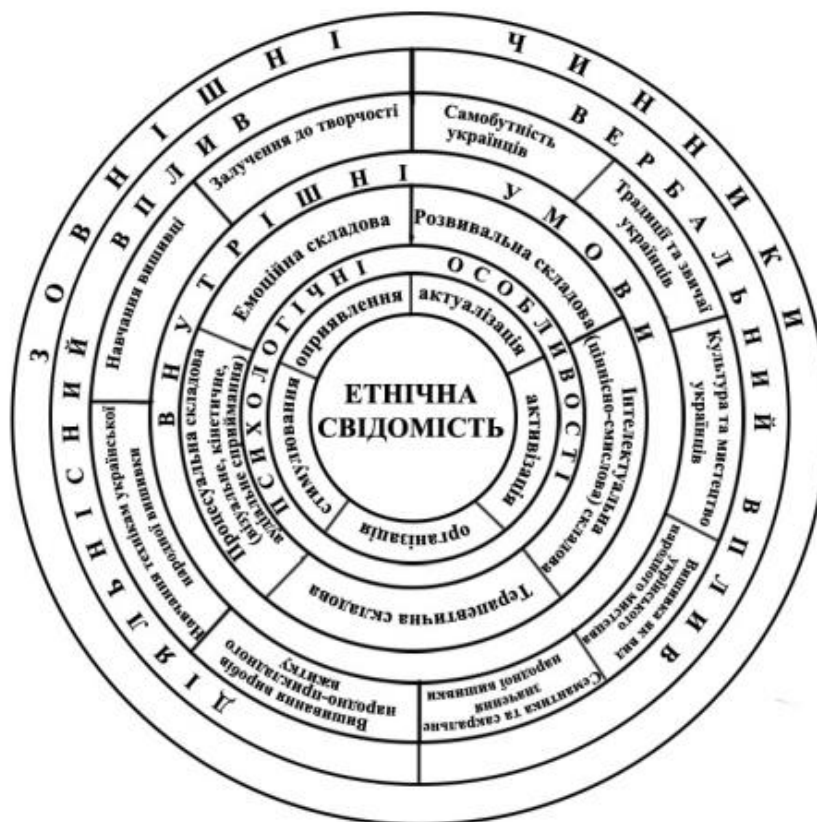

Рис. 3. 1. Структурна схема формування етнічної свідомості засобами української народної вишивки .

Зовнішні чинники впливають на внутрішні умови формування етнічної свідомості, які включають в себе: процесуальну складову (кінестетичне, візуальне, аудіальне сприймання через прослуховування зразків вокально-музичного народного мистецтва, відео-, кінофільмів); емоційну складову; інтелектуальну складову (ціннісно-смыслову, духовну); розвивальну складову; терапевтичну (арт-терапія, гештальт-терапія) складову. Розвиток

етнічної свідомості детермінується діалектичною взаємодією зовнішніх чинників і внутрішніх умов функціонування психіки. З огляду на це, до психологічних особливостей формування етнічної свідомості засобами української народної вишивки включено: активізацію інтелектуальної складової, оприявлення емоційної складової, стимулювання процесуальної, організацію терапевтичної та актуалізацію розвивальної складової психіки завдяки спеціально організованому діяльнісному та вербальному впливам.

Формування етнічної самосвідомості також є важливим завданням і освіти. Освіта буде справді народною, національною тоді, коли вона зможе забезпечити в своєму змісті присутність духовності народу, її етнічної самосвідомості, коли вона вбере в себе етнічну культуру, етнічну психологію, образ життєдіяльності, систему духовно-моральних цінностей представників своєї спільності.

В основі сучасного змісту навчання лежить відповідність світовим стандартам знань учнів і взаємозв'язок навчальної, позанавчальної та позашкільної діяльності. Зміст освітніх програм при цьому має: включати в предмети базовий компонент етнічної специфіки; відображати в навчальному матеріалі ідеї народної педагогіки; розкривати загальне в культурах різних народів і етносів, які проживають в конкретному регіоні; визначати і підкреслювати унікальні самобутні риси етнічних культур регіону.

Етнічна культура об'єднує в себе розрізнені елементи і знання, які в змісті навчання реалізуються через проведення інтеграційних уроків на основі основних елементів етнічної культури навколишнього соціуму. В організації діяльності з формування етнічної самосвідомості, як правило, трапляються ситуації, коли мотивація у учнів стоїть на першому місці. Звідси інтерес до етнічної культури (або його відсутність) повинен бути покладений в основу педагогічних технологій, спрямованих на актуалізацію пізнання історії та культури свого та інших етносів.

Для самопізнання і самоідентифікації найбільш ефективними є ігрові методи навчання. Використовувані ігрові ситуації повинні бути спрямовані

на пізнання самого себе, своїх особистісних якостей, етнічних особливостей; ознайомлення з культурами інших народів; формування навичок міжетнічної взаємодії.

У молодших класах провідну роль у вихованні любові до свого народу і формуванні етнічної самосвідомості належить фольклору. Використовувати виховно-освітні можливості фольклору в розумінні сенсу багатьох національних традицій, у зміцненні моральних норм і моральних ідеалів дозволяє глибина і націленість його змісту на формування гордості за свій народ, його історію та культуру, формування етнічної самосвідомості. Звідси вчителю необхідні ретельний відбір матеріалу для вивчення, продумування спільної діяльності вчителя та учнів на уроці, визначення в кожній темі моральної ідеї, що відбиває етнокультурну своєрідність регіону. У процесі формування етнічної самосвідомості можуть бути використані в якості форм і методів навчання розвиваючі ігри, ігри на самопізнання, самоідентифікацію, що сприяють адекватному оцінюванню учнями своїх можливостей і знань. Для учнів середньої ступені школи формування етнічної самосвідомості реалізується за допомогою включення в загальноосвітній предметний цикл етнокультурного компонента, спрямованого на стимулювання інтересу до історичних і культурних цінностей свого етносу. Це можуть бути теми з літератури, географії, історії. У технологію формування етнічної самосвідомості можуть бути включені як інтегровані уроки, так і відеофільми з самостійним озвучуванням. Методи проблемного викладу, частково-пошуковий метод особливо актуальні на уроках-панорамах, уроках-екскурсіях, уроках з використанням навчальних тестів.

У старших класах цей процес формування будується на освоєнні етнокультурних цінностей, що відповідають сучасному рівню загальної культури особистості та її інтеграції в систему світової культури за допомогою засвоєння знань про культуру свого етносу. У навчальні предмети включаються теми, які розглядають історичну, культурну,

економічну взаємозв'язку.

При навчанні у закладах вищої освіти лекційно-семінарська форма проведення занять корелюється з дебатами, дискусіями, реферування етнічного матеріалу. Підключення студентів до діалогу культур найцікавіше протікає в групових формах роботи через використання дослідницьких методів і методів проектної діяльності. Таким чином, провідною педагогічною умовою формування етнічної самосвідомості є залучення студентів до етнічної культури з урахуванням їх вікових особливостей і мотиваційно-потребової сфери.

Наступна педагогічна умова включає в себе інтеграцію навчальної та позанавчальної діяльності при включенні етнокультурного компонента в усі елементи змісту освіти. Сформувати етнічну самосвідомість можливо через таку організацію навчання, де учень був би залучений у створення і вирішення проблемних ситуацій, розробку завдань і тематики уроків-семінарів, тобто отримував би реальну можливість для розвитку самосвідомості. Через бесіди, опитування, анкетування та тестування необхідно допомогти учневі відповісти на питання «хто Я?», Осмислити його етнічну сутність, змусити замислитися над своїм внутрішнім світом. Введення етнокультурного компонента в зміст освітніх предметів дозволяє формувати етнічну самосвідомість через оновлення змісту різних видів уроків. Інтеграція навчальних предметів включає в себе уроки музики та образотворчого мистецтва, літератури, історії та літератури, трудового навчання, фізичної культури. Залежно від поставлених і розв'язуваних завдань у позанавчальній діяльності, що є логічним продовженням навчальних занять, спілкування учнів протікає тут більш інтенсивно і багато в чому залежить від адаптації особистості до навколишнього його соціуму. Звідси ідеї по саморозвитку і самосвідомості повинні не декларуватися, а реалізовуватися усіма доступними методами і формами. У педагогічній практиці найбільш поширені форми: орієнтовані на соціалізацію учнів; спрямовані на пізнання, знайомство; розвиваючі самосвідомість,

самостійність; розважальні. У процесі навчальної та позанавчальної діяльності в учнів формуються досвід емоційно-ціннісного ставлення до культури свого етносу і етнічну самосвідомість.

Позашкільна діяльність сприяє загальному розвитку учня, підвищенню його ерудиції, розширенню кругозору, поваги до звичаїв і традицій свого народу, вихованню культури міжнаціональних відносин. Неодмінною умовою для здійснення духовного життя людини, прихильності до рідних місць, проходження звичаям є культурне середовище. Саме культура визначає межі етносу, і прилучення учнів до неї визначається як основне завдання етнокультурного освіти, виступає як мета, процес, результат і засіб освоєння людиною своєї культурної спадщини.

Третьою умовою є створення етнокультурного середовища, що сприяє зануренню здобувачів освіти в рідну культуру, формує етнічну самосвідомість учнів. Етнокультурного середовища різних етносів входить в полікультурний простір, де відбувається взаємовплив численних етнічних культур. Сучасні дослідники розглядають його як ресурс педагогічної діяльності в сучасній школі по формуванню етнічної самосвідомості через взаємодію з традиційною етнічною культурою. Етнокультурного середовища сучасного мегаполісу включає в себе освітні установи та установи культури, різні суспільні інститути, де виникають неформальні організації, соціальні об'єднання та ініціативи, які відтворюють і передають етнічні традиції, ритуали, звичаї і ремесла. Діяльність етнокультурного середовища складається з мережевого взаємодії з різними організаціями на основі традиційної народної культури. Створення етнокультурного середовища відбувається через організаційні форми: акції і проекти, програми, реконструкції подій, фестивалі, експедиції, огляди і т. д. Культурно-діяльнісне середовище, організуюча взаємодія освітніх установ, етнічних центрів, музеїв і театрів, сприяє зануренню студентів в ціннісно-змістовий простір свого етносу.

3.2. Програма занять з формування етнічної самосвідомості

Програма соціально-психологічного тренінгу «Родове дерево», розробленого Д.М. Собол, заснований на циклі лекцій, присвячений теоретичній інформації що українське народно-прикладне мистецтво загалом і вишивку зокрема, які в поєднанні (тренінг і лекції) складають програму психолого-педагогічного супроводу формування етнічної свідомості. У розробленій програмі розвитку етносвідомості поєднано основні компоненти соціально-психологічного тренінгу та тренінгу особистісного зростання. Тренінгова програма розроблялася з дотриманням основних положень арт-терапевтичного й гештальт-підходів. Арт-терапевтичні методи: індивідуальне, групове малювання, колаж, робота із символічним матеріалом, імпровізування, візуалізація. Гештальт-терапія: акцент на образах, на почуттях, емоціях, переживаннях.

Кожен етап цього тренінгу передбачає дедалі глибші акти самоусвідомлення учасників. Застосовувані техніки реалізують один із феноменів, описаних у концепції психосемантики етнічної свідомості О. М. Лозової, а саме «етнічний гештальт-контекст». У роботах О. М. Лозової етнічний гештальт-контекст розглянуто як «психологічну ситуацію, у якій характер кожного елемента (знака) визначають його позицією й роллю в складі цілого (етнічної свідомості)» [43, с. 67]. У контексті гештальт-підходу це розуміється як фон (тло) і фігура.

Мета тренінгу: формування етнічної свідомості молоді. Часткові цілі тренінгу: допомога в усвідомленні свого коріння, близького оточення, сприяння осмисленню учнями сутності традицій рідного етносу для пізнання свого «Я», гармонізація особистості.

Окрім цього, тренінг дає можливість відобразити за допомогою заготовлених матеріалів модель своєї родини у вигляді родового дерева чи букета, за якими можна діагностувати стосунки в батьківській сім'ї. Ця робота може торкатися низки нинішніх проблем учасника тренінгу,

пов'язаних із нерозв'язаними питаннями дитинства, тому тренінг може мати психотерапевтичний характер.

Цілі тренінгу: навчити учасників глибше й різностороніше розуміти себе, власні думки, слова, вчинки, їхнє походження, мотивацію; допомогти учасникам створити модель своєї батьківської сім'ї; формувати потребу зрозуміти власні зв'язки із членами родини та їх наслідки; удосконалити та поглибити роботу механізмів соціальної перцепції кожного учасника тренінгу; розвинути самоконтроль, особисту відповідальність учасників; конструктивно оптимізувати спілкування з іншими; розвинути рефлексію, здатність до емпатії, довіру, доброзичливість; збагачувати уявлення учнів про свої родини, відкриваючи їм нове бачення сім'ї; поглибити знання з народно-прикладного мистецтва через застосування його прийомів у самостійній роботі; розвивати навички самопізнання, самоаналізу та почуття власної самоцінності; сприяти формуванню морально-духовних цінностей; формувати етнічну свідомість учасників тренінгу; виховувати любов до своєї родини, вітчизняної культури й крізь призму цього - до себе.

Часткові завдання тренінгу: творчий розвиток особистості; підвищення ціннісно-сміслової когнітивної складності особистості в етнічній сфері; збагачення змістового наповнення етнічної свідомості особистості; створення «сімейної світлини» через засоби народноприкладного мистецтва; усвідомлення та прийняття свого «Я», прийняття інших, створення й пошук власного життєвого та творчого ресурсу; відчуття й усвідомлення сили та підтримки роду; гармонізація особистості, побудова свого генеологічного древа «по-українськи» так, як це підсвідомо робили наші предки на вишиваних рушниках, підвищення самооцінки юнаків і юнок, самоідентифікація себе як етнофора, відновлення внутрішнього зв'язку з родиною, корекція власного ставлення до членів сім'ї, самоствердження власного «Я», особисте зростання учасників тренінгу.

Тренінг було спрямовано на самоусвідомлення особистості, діагностику стосунків у сім'ї між дитиною та батьками, близькими родичами, що дає

можливість через особисте зрозуміти свою належність до певної етнічної групи, що є соціальним угрупованням. Ґрунтується на творчому підході кожного з учасників до народного прикладного мистецтва - української народної вишивки.

При впровадженні даного соціально-психологічного тренінгу слід дотримуватися таких базових психологічних принципів: діяльність; дослідницька позиція учасників; співтворчість у суб'єкт-суб'єктній взаємодії викладача-тренера й кожного з учасників групи; принцип індивідуальної та колективної творчості; принцип взаємної довіри учасників тренінгового процесу; принцип добровільності участі; принцип безумовного прийняття інших членів взаємодії; принцип самоусвідомлення та саморозвитку; принцип особистісного підходу; принцип особистої дії.

Тренінг побудовано так, що його перші завдання присвячено роботі на індивідуально-психологічному рівні на тлі безпосереднього оточення індивіда, а наступні - переходу від індивідуального через безпосереднє оточення індивіда на рівень суспільства. Один із основних посилів в роботі - ціннісний аспект і на особистому рівні, і на рівні суспільства, які в тренінгу переплітаються, взаємопроникаючи один в одного.

У роботі тренінгу застосовували авторську проєктивну методику, ідея якої зародилася завдяки пізнанню автором семантики українського народного рушника.

Тренінговим приміщенням має бути простора кімната, стільці (за кількістю учасників і ведучого), у центрі кімнати - довгий стіл, за яким працюють учасники тренінгу.

Обладнання для заняття: елементи традиційного вишитого рушника - набір вирізаних квіток різної величини й конфігурації двох кольорів (червоного, синього), вирізані з паперу горщики, різнокольорові олівці, фломастери, клей, білий папір формату А12. Упродовж тренінгу застосовується музичний супровід.

Початок: знайомство, короткий вступ тренера щодо вибраної форми

роботи, прийняття правил, очікування учасників. Спілкувалися в умовах соціально-психологічного тренінгу за такими правилами, які могли корегувати відповідно до особливостей роботи в конкретній групі та потребами самих учасників: 1) «тут і тепер» - розмова про те, що відбувається в групі в кожен конкретний момент; виключення загальних, абстрактних міркувань; 2) персоніфікація висловлювань; 3) акцентування мови почуттів - уникання оцінкових суджень, їх заміна описом власних емоційних станів; 4) активність - уключеність в інтенсивну міжособистісну взаємодію кожного із членів групи, дослідницька позиція учасників; 5) довірливе спілкування - відвертість, відкрите вираження емоцій і почуттів; 6) конфіденційність - почуте не підлягає розголошенню.

Тренінг складається з двох блоків. Перший блок присвячено створенню «свого власного рушника» як праобразу генеалогічного дерева. Цей блок має спочатку діагностичний характер, потім, після власних усвідомлень може набувати терапевтичного характеру.

Кожен учасник тренінгу отримує чистий аркуш паперу. На загальному столі, за яким сидять учні, лежать вирізані заготовлені квітки та решта матеріалів.

Перше завдання. Учням пропонують вибрати квітку з наданих заготовлених елементів ту, яка б символізувала самого учня. Далі цю квітку потрібно розмістити на аркуші паперу там, де відчуває сам учасник тренінгу, де буде, на його думку, правильно.

Тренер акцентує увагу на тому, що робить учень, вибираючи квітку-себе й супроводжує роботу запитаннями: Яка (який) я? Який колір квітки я обираю, чому? Розмір моєї квітки? Яка форма квітки? Розміщую квітку на аркуші паперу. Де саме? Чому там? Як мені там самій? Як я відчуваюся?

Наступне завдання вимагає від учасників вибрати серед квіток своїх тата й маму, братів і сестер, і, вдумуючись, розмістити їх на тому ж аркуші паперу так, як кожен вважає за потрібне.

Знову звучать запитання від тренера, аналогічні тим, які вже звучали

щодо самого учасника тренінгу.

Далі пропонується вибрати з квіток дідусів і бабусь, розмістити їх за аналогією попередніх завдань. Дозволяється переміщати вибрані квітки, які символізували близьких родичів так, як уважав за потрібне кожен учасник тренінгу. Обов'язкова умова під час виконання завдання: учень має замислитися, вдуматися в стосунки між родичами й розмістити їх за своєю інтуїтивною підказкою, щоб дослідити стосунки в сім'ї.

Коли цей етап завершено, учасникам пропонують наклеїти вибрані й розміщені квіточки на аркуш паперу (обов'язкова умова - за бажанням).

Наступний крок - шерінг для проговорення й актуалізації зробленого. Важливий акцент: потрібно звертати увагу на те, що відчуває учасник тренінгу, коли розміщує квіти, можливо, хтось щось помітив, можливо з'явилися якісь думки й виникло бажання ними поділитись.

Коли на подібному тренінгу присутні багато людей, їх варто розділити на пари за їхнім власним вибором і зробити обмін міркуваннями в парах, а на загальне коло висловитись тільки тим, хто захоче.

Наступне завдання - об'єднати квіти за допомогою олівців чи фломастерів і, за бажанням, «посадити» їх у горщечки. Обов'язкова умова - звертати увагу на те, чи хочеться це робити, чи ні й з яким почуттям. Пропонується взяти в роботу заготовлені горщички, а хто захоче - може просто їх домалювати. Від тренера звучить нагадування про відстеження своїх почуттів.

Інструкція від тренера: «Можливо, у когось з'явиться бажання домалювати коріння, можливо об'єднати квіти в дерево чи букет. На цьому етапі можна імпровізувати. Хто забажає, можна домалювати щось на квітах. Робити потрібно так, як кожен відчуває. Якщо в когось з'являються труднощі з об'єднанням, кожен може зробити так, як вважає за потрібне».

Наступний крок - шерінг. Перелік запитань від тренера: Чи відчутна була різниця, коли Ви були самі на папері, чи разом з родиною? Чи помічали Ви різницю в почуттях, коли були квіткою поза землею й коли посадили в

горщик? Чи є різниця коли квіти були окремо на аркуші паперу й коли Ви їх об'єднали? Де Ваше місце? Як Вам бути в сім'ї, у родині? Чи є різниця у квітах урізнобій і разом? Чи змінилося щось, коли Ви об'єднали квіти й посадили їх в землю? Чи знайшли Ви в цьому підтримку, можливо, ресурс? Якщо відповідь «так» на попереднє запитання, то в чому? Якщо відповідь «ні» на попереднє запитання, спробуйте пошукати цей ресурс на Вашій картині. Можливо, Ви знайдете підтримку окремо в когось із членів родини. Чи подобається Вам Ваша композиція: дерево чи букет? Що Ви можете сказати своєму родовому дереву? Що Ви можете зробити для свого роду, щоб він було кращим, міцнішим? Які Ваші почуття, що Ви зараз відчуваєте? Чи не нагадує Вам щось Ваша картина чи квіти на ній?

Зазвичай, учасники тренінгу впізнають, що вони створюють свій рушник як аналогію сімейної світлини.

У повній версії цього тренінгу далі йде робота зі світом близьких померлих родичів. Квіти, які їх символізують, розміщують під горщиком із квітами. Це дуже важлива умова. Тим учням, у кого не вистачає паперу, можна доклеїти знизу.

Канонічний вишитий український рушник має три частини: 1) світ сучасний (тут і тепер), 2) світ померлих родичів, який розміщують у самому низу рушника, під лінією з меандра, яка розділяє ці два світи, 3) світ духовний (зверху), пов'язаний із вищими силами, який ніколи нічим не розділяється зі світом теперішнім [44, с. 279].

На останок першого блоку учасникам пропонують обмалювати всю композицію створеного рушника меандром - охоронною лінією. Під час шерінгу - проговорення й актуалізація зробленого та відчутого.

Доносячи юнакам філософію вишитого рушника, урахували їхні вікові особливості та специфіку сприйняття ними інформації. Зокрема, родове дерево, яке відтворювали на рушнику, представляли як «нашу сімейну світлину». Центральна квітка дерева - це дитина, для якої вишивається рушник, квітки поруч, трохи нижче - це брати та сестри, ще

нижче більші квіти - батько й мати, на самому низу дерева, похилені донизу квіти - то дідусі й бабусі. Під горизонтальною лінією - світ померлих родичів - прадідів.

Готуючись до роботи над рушником із такої позиції, учасникам пропонували простежити генеалогічне древо свого роду, дізнатися про свої витоки. Вивчаючи тему рушника на уроках, у навчально-виховному процесі, можна залучити до цієї справи родичів учнів: батьків, дідів, бабусь, прадідів, прабабусь, які розкажуть дітям про родину, сім'ю, цікаві сімейні історії, байки. Усе це, безумовно, буде слугувати зміцненню родини й усвідомленню учнями своїх першоджерел.

Пояснення юнакам семантики зображеного на рушнику родинного чи світового дерева із залученням до цієї справи всієї родини юнацька свідомість сприймає не відсторонено. Подібна діяльність позитивно впливає на індивіда, на сім'ю і на родину загалом. Саме через таку дослідницько-пошукову роботу, через актуалізацію цікавості до теми сім'ї в учнів може проявлятися повага й любов до родини і Батьківщини.

Другий блок тренінгу. Варто наголосити, що естетика вишиваних квіток несе в собі позитивні емоції, які сприяють усвідомленню, що Родове дерево - це частинка Світового дерева, що існує твоя особиста належність до Світу. Усе це все дає молодій людині можливість зрозуміти свої корені, свою ідентифікацію, свою укоріненість на цій Землі. У цьому й полягають ази формування етнічної свідомості. Отже, звичайний тренінг можна перетворити на проєкт із пізнання себе, своєї родини, своїх витоків та свого місця в соціумі.

У другому блоці учасникам тренінгу було запропоновано розширити своє бачення далі своєї родини. Для цього використали територіально-адміністративний поділ нашої країни. Відбувалось це за таким порядком: Я - будинок, у якому проживає сім'я - вулиця - мікрорайон (куток - в сільській місцевості) - район - місто (село) - область - країна.

Учасники тренінгу склеювали довгий папір, вибрали квітки, кожній із

яких дали назву обласного центру, столиці. Отож, учасники разом приходять до створення великого рушника нашої країни. Створений рушник України обвели береговим меандром і пов'язали з вищими силами за знайомими їм канонами створення рушника. Наостанок відбувся шерінг для проговорення й актуалізації зробленого та усвідомленого за другий блок і за тренінг загалом.

Отже, від усвідомлення свого коріння, своїх витоків, сім'ї, родини до усвідомлення себе в оточенні спочатку малого, потім великого відбувалася самоідентифікація кожної особистості саме як етнофора. Це відбувалося поступово, від усвідомлення та ствердження свого «Я» через наслідування народної традиції до усвідомлення себе у своїй країні та самоствердження країни через себе. Учасники тренінгу відчували, що існує твоя особиста належність до Світу. Відповідно до того, що народна традиція несе в собі відображення етносу, впродовж тренінгу формувалася саме етнічна свідомість етнофора, що засвідчено зворотним зв'язком учасників тренінгу.

Методику, використану в представленому тренінгу, апробували на майстер-класах багатьох конференцій різного рівня.

Важливу роль у формуванні етнічної самосвідомості відіграє міжетнічне спілкування та його характер. Тому слід особливу увагу на формування навичок такого типу комунікативних відносин. Для таких цілей використовують тренінги міжетнічного спілкування. Особливу значущість у тренінгу міжетнічного (міжкультурного) спілкування представляють загальнокультурні симуляційні ігри, в яких конструється ситуація "зустрічі двох культур". Так само можна проводити заняття в техніці розвитку міжкультурної сензитивності - культурний асимілятор. До терміну "культурний асимілятор" у багатьох фахівців є претензії Н.М. Лебедева пояснює протиріччя з етнопсихологічної позиції: "Це не найвдаліше найменування, так як учасників не змушують відмовлятися від своєї культури і ставати схожими на членів іншої групи - асимілюватися. Мета при використанні даного методу - навчити людину бачити ситуації з точки зору

членів чужої групи, розуміти їх бачення світу ". А.Г. Асмолов запропонував назвати цю техніку "культурний інтегратор". Перші культурно-специфічні асимілятори були розроблені психологами університету штату Іллінойс на початку 60-х рр. ХХ ст. під керівництвом Г. Тріандіса. Вони призначалися для американських громадян, взаємодіючих з арабами, іранцями, греками, тайцями. Починаючи з 1999 р використовуються комп'ютерні варіанти посібників і інші можливості мультимедійних технологій. В даний час культурні асимілятори є найбільш розробленою і отримавшою найбільше визнання технікою. Люди в полікультурному середовищі стикаються зі схожими проблемами, тому етнопсихологи створили модель загальнокультурного асимілятора. Після численних кросскультурних досліджень вчені виділили коло прототипних ситуацій взаємодії двох різних культур.

"Багаторічне використання культурних асиміляторів - культурно-специфічних, універсальних і заснованих на теоретичних концепціях - підтвердило, що вони є ефективною основою атрибутивного тренінгу - засобом формування різних атрибутів, передачі інформації про відмінності і подібності між культурами, полегшення міжособистісних контактів в інокультурному оточенні" - зазначає вітчизняний етнопсихолог Н.М. Лебедева.

Ритуали як сукупність дій, що повторюються використовуються в тренінгу на різних етапах занять. Але найчастіше використовуються ритуали вітання і прощання. Ритуальні дії стають частиною групового свідомості, сприяють розвитку групових традицій і виконують функцію завершальної або початкової дії. На розсуд тренера ритуали прощання можуть бути однаковими протягом всього тренінгу. Це підсилює елемент традиційності. Ритуал вітання можуть зберігатися протягом всього тренінгу, але на кожному занятті вводяться нові елементи в міру розвитку групового досвіду учасників. Ритуал прощання останнього заняття повинен бути підібраний спеціально і

відповідати меті тренінгу. Ефективність ритуалу визначається багато в чому дотриманням таких моментів:

- група стоїть в колі;
- виконуються дії повинні згуртовувати групу емоційно;
- доцільно використовувати спів і хорові обговорювання слів;
- тренер виконує всі дії разом з учасниками групи.

Структура основних вправ, ігор, ритуалів тренінгу включає інструкцію, виконання завдання, обговорення. В іграх і деяких вправах додається розподіл ролей.

Інструкція є важливим інструментом роботи тренера. Тому її треба ретельно продумувати. Даючи інструкцію, тренер повинен знаходитися в центрі кола, щоб бачити реакцію кожного учасника. Слід переконатися в тому, що всі учасники зрозуміли інструкцію. Щоб отримати зворотній зв'язок, слід формулювати відкриті питання, що вимагають розгорнутої відповіді. Наприклад: "Що повинен робити той, хто водить?" Подібні питання краще адресувати самим неуважним членам групи. Можна коригувати текст інструкції, залучаючи співавторів. Важливим методичним моментом тренінгу є процедура розподілу групи на пари, трійки і т.д. Можна використовувати довільний вибір партнерів, різні ігрові закономірності. Наприклад, за порами року, за рахунком і т.п. Багато ігор вимагають обліку етнічних та інших особливостей.

Наведемо приклади деяких тренінгових вправ

Рольова гра "Маніфест мирного співіснування".

Завдання:

- розвиток творчого мислення;
- вдосконалення вміння взаємодіяти в умовах дефіциту часу;
- формування активної життєвої позиції та поваги до прав людини;
- формування толерантності.

Процедура проведення. Група ділиться на чотири підгрупи, кожна отримує картку із завданням. Через 15 хвилин підгрупи повинні представити свої пропозиції відповідно до інструкції, вказаної на картці.

Матеріали: папір для записів, ватман для запису пропозицій і проблем.

Питання для обговорення:

- Які проблеми виникли в групі при виконанні завдання?
- Чи потребує документ "Маніфесту" доопрацювання?
- Який досвід ви отримали в результаті участі в даній грі?

Поради тренеру: дана гра може проходити як в режимі діалогу, так і в режимі дебатів. Учасники групи повинні самі прийти до рішення, що робота в режимі діалогу найбільш ефективна. Якщо досвід роботи тренера в групі дозволяє імпровізацію, то дана гра може доповнюватися введенням нових ролей. Кожна група до початку гри виділяє зі своєї команди одну людину, вони виходять на час з приміщення, в якому проходить тренінг. Ця група - "прибульці" - отримує завдання працювати кореспондентами. Кореспонденти розташовуються в приміщенні, де вони можуть спілкуватися з "аборигенами", їх завдання сприймати те, що відбувається і записувати тільки ті слова і фрази, які будуть їм зрозумілі. Коли гра закінчується, "прибульці" зачитують свої спостереження. Даний прийом вносить інтригуючу ситуацію, допомагає зосередити увагу і інтерес один до одного.

Група 1. Ви одне з найстаріших племен острова, на якому ще знаходяться сусіди. Острів дуже маленький, і життя племен проходить один перед одним. Ваша релігія вимагає, щоб на заході все плем'я виходило на берег і кожен в повній тиші дивився на Сонце, яке вважається головним божеством, і звертався до нього з молитвою, в якій висловлював свої побажання. Вважається, що чим краще встановилася тиша, тим вищі шанси на те, що молитва кожного дійде до мети. Однак останнім часом у сусіднього племені з'явилося нововведення. Вони теж поклоняються Сонцю, але з недавнього часу стали на заході голосно співати, бити в барабани, кричати, влаштовувати буйні танці. Це заважає вашому племені зосередитися для

спілкування з вищими силами. Разом з тим сусіднє плем'я досить сильне, і є ймовірність, що не вдасться за допомогою сили змусити їх зберігати тишу і відмовитися від свого ритуалу.

Інша проблема - поява на острові групи місіонерів. Їх небагато, але вони добре озброєні. Місіонери не втручаються в життя племені, але постійно говорять про те, що Сонце не є божеством, що віра ваших предків невірна. Деякі з одноплемінників, які відвідали табір місіонерів, отримали багаті подарунки і після цього стали все частіше навідуватися до них. Іноді вони навіть пропускають щовечірнє звернення до Сонця, а хтось бачив, що вони молилися разом з чужинцями. Таких поки що небагато, але молодь вже починає звертати на це увагу.

Завдання. Обговоріть ситуацію, що склалася і назвіть проблеми, які є на острові. З названих проблем виділіть дві основні, з вашої точки зору. Чи готові ви зустрітися з представниками своїх сусідів? Внесіть три пропозиції для врегулювання конфлікту.

Група 2. Ви знаходитесь на острові разом з сусіднім плем'ям, від котрого колись давно відділилися ваші предки. У вас спільна віра в божество Сонце. Але недавно ви змінили обряд, так як духи повідомили головному шаманові, що при заході Сонця є небезпека, що воно залишиться в підземеллі, якщо день розчарує його. Тому ви впевнені, що Сонце має бачити веселощі, щоб воно повернулося вранці наступного дня. Тому щовечора на заході всі члени вашого племені збираються, щоб під звуки барабана і музичні мелодії заспівують традиційний галасливий гімн, звернений до Сонця. Чим голосніше буде виконання гімну, тим більша ймовірність, що Сонце повернеться. Сусіднє плем'я не раз зверталось до вас з проханням дотримуватися тиші в цей час, але це суперечить вашим поглядам. Тим більше, змусити вас вони навряд чи зможуть, так як армія у вас сильніше. Однак існує інша проблема. Нещодавно на острів прибули чужоземці-місіонери, які не вірять в те, що Сонце є Богом. Вони говорять про інше Бога, якого не можна побачити, і називають ваші обряди дурістю. Чужоземці

нечисленні, але у них є зброя для оборони, а також багато корисних і красивих речей, якими вони спокушають деяких членів вашого племені. Останнім часом ряд одноплемінників перестали приходити на традиційні танці і вважають за краще молитися в таборі у чужинців.

Завдання. Обговоріть ситуацію, що склалася і назвіть проблеми, які є на острові. З названих проблем виділіть дві основні, з вашої точки зору. Чи готові ви зустрітися з представниками своїх сусідів?

Група 3. Ви прибули на острів, де живуть два племені, що поклоняються Сонцю і роблять щовечора власні обряди - одні шумно танцюють біля багаття, співаючи під звуки барабана пісні, а інші приходять на берег і мовчки дивляться на море, спостерігаючи захід. Ви намагаєтеся пояснити їм, що Бог не може бути пов'язаний з силами природи. Він є творцем всього і тому не може бути уособлений тільки в особі Сонця. Ви допомагаєте аборигенам - даєте їжу голодним, одяг незможним, але в той же час намагаєтеся розповісти їм про істинну віру. Деякі розуміють вас і стали приходити, щоб помолитися істинному єдиному Богу.

Це радує, але турбує, що їх одноплемінники стали проявляти агресивність. Вони не можуть відкрито напасти, так як знають, що ваша зброя значно краще. Однак жити в такій обстановці з кожним днем стає все небезпечніше. Разом з тим шкода душі хороших людей, які без справжньої віри не зможуть врятуватися. Завдання. Обговоріть ситуацію, що склалася і назвіть проблеми, які є на острові. З названих проблем виділіть дві основні, з вашої точки зору. Чи готові ви зустрітися з представниками своїх сусідів? Внесіть три пропозиції для врегулювання конфлікту.

Група 4. Ви прибули на острів в момент, коли обстановка там стала вибухонебезпечною. Склалося кілька груп протиріч:

- На острові живуть два племені, які поклоняються Сонцю, але одним для цього необхідна тиша, а іншим - голосні пісні і звуки барабана. Так як острів невеликий, то шум заважає першому племені зосередитися на молитві.

- Не так давно на острові з'явилася група цивілізованих людей - місіонерів, які пропагують свою релігію, намагаються звернути язичників в свою віру. При цьому вони використовують свої можливості - годують і одягають бідних, дають їм гарні і корисні речі. Деякі члени племен стали відходити від традицій предків і звертаються в нову віру. Цей процес викликає негативну реакцію у їхніх одноплемінників. Тому аборигени (місцеві жителі) відносяться до місіонерам (прибульців) підозріло і насторожено.

У будь-який момент може спалахнути гострий конфлікт, який призведе до великих жертв. Це буде трагедією для кожної сторони, так як за їх релігійними уявленнями людина, яка загинула від руки іншої людини, не зможе зберегти свою душу. Вам пропонується виступити з ініціативою угоди між трьома сторонами. Для з'ясування обстановки ви можете відправити своїх представників в інші групи.

Завдання. Обговоріть ситуацію, що склалася і назвіть проблеми, які є на острові. З названих проблем виділіть дві основні, з вашої точки зору. Чи готові ви зустрітися з представниками своїх сусідів? Внесіть три пропозиції для врегулювання конфлікту.

Досвід проведення даної гри показує, що найбільш продуктивно гра проходить в змішаній групі. Негативні результати гри можливі, так як учасникам групи дуже складно виробити мирне вирішення. Завдання тренера в цьому випадку показати можливі ресурси групи. Аналіз гри, рефлексія дозволяє побачити себе з боку, викликає бурхливі емоції, а згодом - позитивні особистісні зміни.

Вправа "Акваріум". "Мир у всьому світі"

Мета: розвиток навичок участі в груповій роботі, спільного прийняття рішення, навичок спілкування - вміння слухати іншого, вести діалог, відстоювати свою позицію, підтримувати і розвивати думки іншого, прояви толерантності.

Оснащення: аркуші паперу, ручки.

Організація робочого простору: назва "Акваріум", під ним розміщена фраза Масару Ібука "Мир у всьому світі вже не залежить від дорослих ..., він залежить від покоління, яке сьогодні ще в пелюшках ..."

Попередня робота: розділити групу на 5-6 підгруп.

Сценарій

Ведучий. Добридень! Сьогодні нам належить підтвердити або спростувати відому фразу Масару Ібука "Мир у всьому світі вже не залежить від дорослих ..., він залежить від покоління, яке сьогодні ще в пелюшках ..."

Кілька десятиліть тому новаторська теорія Масару Ібука перевернула традиційні уявлення про розвиток дітей раннього віку. Він вважав, що до тих пір, поки ми не виховаємо в собі взаємну довіру і терпимість, ми не досягнемо миру між народами. Ненависть, що передається з покоління в покоління, ворожість і агресивність, антагонізм і підозрілість стали майже біологічними характеристиками. Увібравши в себе ці почуття в дитинстві, вже важко від них звільнитися.

Ця фраза не втрачає актуальності й досі, незважаючи на те, що вперше вона була опублікована в 1971 році.

Пропоную обговорити дану проблему в формі "Акваріума". Правила "Акваріума":

1. Групам дається 3 хвилини для обговорення фрази і визначення загальної точки зору.

2. Представники кожної групи збираються в центрі, щоб висловити і відстояти позицію своєї групи. Крім представників, ніхто не має права висловлюватися, проте учасникам групи дозволяється передавати вказівки представникам за допомогою записок.

3. Решта учасників - це активні спостерігачі і аналітики, вони відзначають (можна фіксувати письмово) найбільш яскраві і аргументовані виступи, чіткість думок і позиції в цілому, вміння слухати опонентів і ставити уточнюючі питання, здатність аргументовано відповідати на поставлені питання, вміння переконувати і т. Д.

4. Представникам, так само як і групам, дозволяється брати тайм-аут для консультацій (але не більше трьох разів по 1 хвилині).

Ведучий. Масару Ібука цю фразу пояснював наступним чином: "Малюки ще не заражені расовою ненавистю. Якщо в дитинстві білі і чорні діти гратимуть разом на рівних, вони виростуть з відчуттям, що відмінності людей за кольором шкіри так само природні, як несхожість їх в зовнішності і зростанні. Якщо вони все ж засвоять расові забобони, то тільки завдяки підказці дорослих. Ті, хто щиро хоче покінчити з війнами, повинні дбати не тільки про політичну ситуацію в світі сьогодні, а й про виховання маленьких дітей, яких би витрат це не вимагало. Саме сьогоднішні діти складуть завтрашнє суспільство ". На цьому дискусія завершується.

Вправа "Дивні казки"

Завдання:

- усвідомлення складності і суперечливості людської натури взагалі і власної особистості;
- розвиток самопізнання і самовираження;
- формування вміння розуміти логіку міркувань інших і власну.

Процедура проведення. Ведучий пропонує обговорити питання про те, як формуються думки, судження, стереотипи. Наскільки складно визначити правильність судження. Визначає сутність поняття "проблема". Група ділиться на 4 підгрупи.

Завдання: розповісти казку від імені героя, від нового персонажа. Наприклад, розповісти казку "Колобок" від імені грубки, бабки і т.д. Казку "Ріпка" від імені дощового черв'яка, подорожнього, що йде повз городу, лопати, якою дід копав землю.

Найбільш складним варіантом даної вправи є завдання по казці А.С. Пушкіна "Золота рибка". Учасники діляться на три підгрупи: "Старий", "Стара", "Золота рибка".

Завдання: за допомогою прийому "мозкового штурму" представити проблеми своїх героїв, проаналізувати причину виникнення. Вхід виконання

завдання ведучий коригує судження. Захист проблем відбувається за критеріями: вміння бачити проблему, вміння формулювати, творчий підхід. Учасники самі можуть взяти участь в розробці правил оцінки.

Вправа "Дивні казки"

Завдання:

- усвідомлення складності і суперечливості людської натури взагалі і власної особистості;
- розвиток самопізнання і самовираження;
- формування вміння розуміти логіку міркувань інших і власну.

Процедура проведення. Ведучий пропонує обговорити питання про те, як формуються думки, судження, стереотипи. Наскільки складно визначити правильність судження. Визначає сутність поняття "проблема". Група ділиться на 4 підгрупи.

Вправа "Нотатки про події та інциденти"

Завдання:

- розвиток вміння розуміти логіку міркувань інших і власну;
- підвищення етнокультурного досвіду, усвідомлення відмінностей у сприйнятті подій;
- формування вміння взаємодіяти в ситуації невизначеності.

Процедура проведення. В основі даної вправи використовується казка "Червона Шапочка". Група ділиться на 4 підгрупи, гетерогенні за національною ознакою. Кожна підгрупа - це журналісти, які повинні в сьогоднішньому номері газети дати замітку про події, що відбулися в казці "Червона Шапочка". Кожна підгрупа представляє інтереси одного з героїв казки: української Червоної Шапочки, білоруської бабусі, вовка-угорця, мисливців-болгарів (можливі різні комбінації). Час складання замітки - 20 хвилин. Ведучому важливо підтримувати гумор і оригінальність бачення свого репортажу. наприклад:

- група Червоної Шапочки міркує про негостинність інших народів в даній ситуації, проте що очікує дівчину в лісі;

- група вовка може скласти "Некролог", в якому вовк виглядає жертвою обставин;
- група бабусі бере інтерв'ю у пожованої бабусі, міркує про норми ставлення до старших;
- група мисливців оспівує хоробрість свого народу.

Вправа "Слон, пальма, скунс, Шумахер, желе"

Завдання:

- моделювання позитивної міжгрупового поведінки;
- зниження тривожності в ситуаціях міжкультурного взаємодії.

Процедура проведення. Група вибирає ведучого. Ведучий стоїть всередині кола, він вказує на будь-якого, називаючи слово. Ті, хто стоїть поруч з виконавцем зліва і справа допомагають виконати завдання. До початку гри ведучий показує, як приблизно виглядає той чи інший персонаж. Надалі учасники за допомогою засобів пантоміми зображують персонажі.

При слові "СЛОН" стоявщий в центрі зображує хобот, витягнувши вперед руку, зігнуту в кисті, і приклавши її до носа. Його сусіди зображують вуха, торкаючись руками до його голові.

При слові "ПАЛЬМА" стоявщий в центрі піднімає обидві руки вгору і тримає їх паралельно. Його сусіди зображують гілки і листя пальми.

При слові "СКУНС" стоявщий в центрі повертається спиною до кола, зображуючи хвостик в русі, а сусіди затискають ніс і повертаються вліво і вправо.

При слові "ЖЕЛЕ" стоявщий в центрі намагається зобразити желе, щось аморфне і тремтяче. Сусіди зображують блюдо, на якому лежить желе.

При слові "ШУМАХЕР" стоявщий в центрі "рулить" уявної машиною. Сусіди з'єднують руки, імітуючи подовжений корпус машини.

Дана вправа використовується для розминки. Існують її різні варіанти, наприклад "Спагеті, кетчуп, кока-кола".

Вправа "Відмінності, які нас об'єднують"

Завдання:

- підвищення комунікативної компетентності;
- самопізнання і самовираження;
- усвідомлення цінності людського спілкування.

Процедура проведення. Група ділиться на підгрупи по 3-5 чоловік, принцип поділу: віковий, статевий, етнічний, територіальний і будь-який інший. Для кожної групи готується анкета, яка видається в єдиному екземплярі. Група з питань анкети обчислює кількість балів по пунктах у всіх учасників підгрупи. На закінчення всі збираються на "Пленум" і повинні оголосити результати і захистити свою позицію про цінності відмінностей. Обговорення гри, рефлексія.

Анкета "Відмінності, які об'єднують"

	1 бал за кожен відрізняється від інших день народження.	
	1 бал за різні міста (райони), в яких народилися учасники.	
	1 бал за кожен розмір взуття від 38-го до 42-го.	
	1 бал за кожного учасника, який має відмінну від інших етнічну приналежність.	
	1 бал за кожного племінника / племінницю, зведених братів / сестер, наявних у кожного учасника.	
	1 бал за кожного гравця, чиє прізвище починається на літери Ц, Е, Ф, У, Е.	
	1 бал кожному гравцеві, який вміє свистіти за допомогою пальців.	
	1 бал за кожен іноземну мову, на якому гравець може говорити.	
	1 бал кожному гравцеві, хто не носить годинник.	
	1 бал за кожного, хто живе батька.	
	1 бал за кожен живе бабусю або дідуся.	
	1 бал мають шрам після операції.	
	1 бал кожному гравцеві з блакитними очима.	

	1 бал кожному рудоволосому.	
	1 бал кожному, хто любить ходити до стоматолога.	
	Загальна сума балів	

Поради тренеру:

- У завдання на розсуд тренера можна включати різноманітні ритуали і вітання. При цьому слід враховувати специфіку культур і особливості віку. Наприклад, для підлітків тактильний контакт: поцілунки, тертя носами і т.д. краще дати дівчаткам.
- Незважаючи на те, що інструкція передбачає мовчання, група не може реагувати без емоцій. Тренеру не слід особливо звертати увагу на такі порушення.
- Взяти участь у вправі повинен кожен учасник. Для цього представниками однієї культури є кілька людей.
- Обов'язковим є обговорення вправи в колі. Після того як всі хлопці висловляться з приводу своїх почуттів і переживань, корисно задати питання. Звертаємо увагу, що питання повинні бути доступні всім учасникам тренінгу. Це може бути презентація або друкований текст. Форма відповіді на питання може бути теж творчою. Інструкція: "Прочитайте уважно питання, висловіть свою думку за бажанням".

Питання для обговорення:

1. Що викликало найбільші труднощі при виконанні вправи?
2. На які елементи вітання орієнтувалися зустрічають в пошуках "свого" гостя?
3. Які стратегії пошуку "своїх" гостей використовували зустрічають і наскільки успішно?
4. Кого з гостей було легше / важче дізнатися? Чому?
5. Скільки гостей ви могли утримувати в полі зору одночасно?
6. Які почуття відчували зустрічають, відповідаючи на вітання гостя?

ВИСНОВКИ

Аналіз результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження надав можливість сформулювати такі висновки:

Складність вивчення феномена етнічної самосвідомості зумовлена тим фактом, що його вивчення як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях неможливо без звернення до цілого ряду дисциплін. Існують кілька понять, які є спорідненими по відношенню до етнічної самосвідомості, - національна самосвідомість, етнічна свідомість, етнічність, етнічна ідентичність, етнічна ідентифікація. У зарубіжній етнічній і кросскультурній психології найчастіше використовують поняття етнічної ідентичності. У вітчизняній психології склалася традиція розмежування даних понять. В останні роки все частіше предметом дослідження етнопсихологів стає не етнічна самосвідомість, а саме етнічна ідентичність.

В сучасній етнопсихології етнічну самосвідомість особистості розуміють як універсальну, історично сформовану та соціально обумовлену психологічно значиму структуру, притаманну кожному соціалізованому індивіду. Структура самосвідомості являє собою ланки, складові змістовні аспекти ключових переживань особистості.

Щодо вікових аспектів вивчення етнічної самосвідомості, то більшість дослідників сходяться на думці, що юнацький вік вимагає найпильнішої уваги при дослідженні процесів формування етнічної ідентичності. Межі юнацького віку, як у вітчизняній, так і в зарубіжній, у віковій періодизації чітко не визначені.

Емпіричне вивчення проблеми проводилось в три етапи: підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний. Була визначена логіка емпіричного дослідження, сформована репрезентативна вибірка, створений психодіагностичний комплекс традиційних методик спрямованих на вивчення сформованості етнічної самосвідомості.

Аналіз емпіричних даних виявив, що для переважної більшості досліджуваних характерним типом етнічної ідентичності є нормальний тип

етнічної ідентичності, що являється показником сформованості позитивного ставлення як до свого власного етносу так і представників інших етнічних груп

Для виявлення ступеня інформованості юнацтва про існування різних етнічних спільнот був використаний опитувальник О.Л. Романової. Отримані дані показують, що більшість респондентів дослідження демонструють стійкий інтерес до історії і культури свого етносу, проявляють почуття гордості за свою етнічну групи. Разом з тим респонденти з повагою ставляться до своєї та інших національностей, в спілкуванні вони орієнтуються на особистісні якості, а не національну приналежність. Тобто високий рівень почуття етнічної приналежності носить адекватний помірний характер і не носить в собі негативно забарвленого щодо етноінших сенсу. Однак все ж серед опитаних має місце і прояви етнічної індиференції.

Методика Дж. Фінні, для виміру вираженість етнічної ідентичності підтвердила раніше отримані результати. Переважна більшість характеризується високим рівнем вираженості етнічної ідентичності. Переважаючим компонентом при цьому є афективний, що знову показує на емоційно-ціннісний характер прив'язаності до своєї етнічної приналежності.

Узагальнюючи отримані результати можна зробити висновок, що в більшості студентів вже чітко сформована етнічна ідентичність. Вони визначились зі своєю етнічною приналежністю, а також успішно соціалізувались в ній. Однак все ж можна спостерігати невисокий рівень сформованості етнічної ідентичності у шостої частини респондентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксеновская, Л. Н. Ордерная концепция организационной культуры: вопросы методологии: в 3 кн. / Л. Н. Аксановская. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2005. - Кн. 2. - 348 с.
2. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология. М.: Аспект-Пресс, 1999. - 271 с.
3. Бабаков В.Г. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы) / В.Г. Бабаков, В.М. Семенов. - М.: Институт философии РАН, 1996. – 96 с.
4. Баляев С.И., Никишов С.Н. Особенности развития этнической идентичности подростков в процессе внеучебной деятельности (на примере мордвы и русских) // Интернет-журнал «Мир науки» 2017, Том 5, №2. <https://mir-nauki.com/PDF/51PDMN217.pdf>
5. Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г. Этническая социализация подростка. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 208 с.
6. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Андрій Миколайович Березін. – К., 2002. – 208 с.
7. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12 / Світлана Миколаївна Бойко. –К., 2005. – 200 с.
8. Бойко С. М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної самосвідомості українського народу / С. М. Бойко // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2005. – № 45. – с. 12–18.
9. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.07 / Вячеслав Вікторович Борисов. – Тернопіль, 2006. – 528 с.

10. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М.: Изд-во ЛКИ, 2008.- 440 с.
11. Бучек А.А. Этническое самосознание личности в пространстве полиэтничного мира. Петропавловск-Камчатский: КамГУ им. Витуса Беринга, 2012. - 386 с.
12. Бучек, А. А. Варианты конструирования этнического самосознания личности / А. А. Бучек // Теоретические проблемы этнической и кросскультурной психологии: материалы Пятой Междунар. науч. конф. 27-28 мая 2016 г.: в 2 т. / отв, ред. В. В. Гриценко. - Смоленск, 2016. - Т. 1. - с. 129-134.
13. Воловикова, М. Возвращение к себе (психология, символ, культура) / М. Воловикова, А. Трофимов. - М.: Товарищество российских книгоиздателей, 1995. - 191 с.
14. Вяткин, Б.А., Хотинец, В.Ю. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности / Б.А. Вяткин, В.Ю. Хотинец // Психол. журн. – 1996. – Т. 17. – № 5. – с. 69-75.
15. Гуриева С.Д. Проблемы межэтнических отношений в молодежной среде / С. Д. Гуриева // Казанский педагогический журнал. – 2008. – № 10 (64).– с. 88–96.
16. Двойнин А. М. Психологическое содержание самосознания современной африканской молодежи. Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии: Материалы Второй международной научной конференции 26–27 мая 2010 г. / Отв. ред. В. В. Гриценко. Смоленск: Универсум, 2010. с. 84–87.
17. Дробижева Л. М. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития // Советская этнография. 1985. № 5. с. 3–16.
18. Дробижева, Л.М. Национальное самосознание: база формирования и социальнокультурные стимулы развития / Л.М. Дробижева // Сов. этнография. – 1985. – №5. – с. 3-16.

19. Капшук, О. Н. Игротерапия и сказкотерапия: развиваемся играя / О. Н. Капшук. - 2-е изд. - Ростов н/Д: Феникс, 2011. - 221с.
20. Кун М., Макпартлэнд Т. «Кто Я?» // Психология самосознания: Хрестоматия. Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2003. - с. 460–468.
21. Лакоценина, Т. П. Волшебный мир знаний. Выпуск II. Сказочный алфавит: практич. пособие / Т. П, Лакоценина, - Ростов н/Д.: Феникс, 2005. - Ч. 1 отА до И:. - 160 с.
22. Лебедева Н. М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века // Психологический журнал. Москва, 2000. Т. 21. № 3. - с. 73–87.
23. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебное пособие. М.: Ключ-С, 1999. - 224 с.
24. Лебедева, Н. М. Тренинг этнической толерантности для школьников: учеб, пособие для студентов психологических специальностей / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко. - 2-е изд.-М.: МАКС Пресс, 2012. - 360 с.
25. Леонтьев А.А. Психология общения / А.А. Леонтьев. – Тарту: Тарт. гос. ун-т, 1974. – 219 с.
26. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу : монографія / О. М. Лозова. –К. : Видавничий дім «Слово», 2011. – 176 с. 94.
27. Лозова О. М. Психосемантична структура етнічної свідомості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / Ольга Миколаївна Лозова. – К., 2008. – 479 с.
28. Мишина М.М., Мурсалыева Г.М. Сравнительный анализ этнической идентичности подростков из разных культурных сред. Акмеология. 2016; (4): - с.121-125.
29. Молчанова, Н, В. Формирование этнической идентичности ребенка при изучении народного фольклора / Н. В. Молчанова // Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии: материалы Пятой Междунар. науч. конф. 27-28 мая 2016 г.: в 2 т. / отв. ред. В, В, Гриценко. - Смоленск, 2016. - Т. 1. - с. 155-159.

30. Молчанова, Н. В. Условия формирования этнической идентичности ребенка при изучении народной сказки / Н. В. Молчанова // Вестн. Гродн. гос. ун-та имени Янки Купали. Сер. «Филология. Педагогика. Психология». - 2017. - № 1. - Т. 7. - с. 79-85.
31. Муменделей А., Клінк, А., Бровн, Р. (2001). Націоналізм і патріотизм: національна ідентифікація та позагрупова відмова. Британський журнал соціальної психології, 40, с. 159–172
32. Мухина В. С. Современное самосознание народностей Севера // Психологический журнал. 1988. Т. 9. № 4. - с. 44–53.
33. Мухина В. С. Этнопсихология: настоящее и будущее // Психологический журнал. 1994. № 3. - с. 42–49.
34. На пути к толерантному сознанию. Под ред. А.Г. Асмолова. М.: Смысл, 2000. - 255 с.
35. Орлова, А. П. Фольклор - отражение представления народа об этнической идентичности личности / А, П. Орлова // Теоретические проблемы этнической и кросскультурной психологии: материалы Пятой Междунар. науч. конф. 27-28 мая 2016 г.: в 2 т. / отв. ред В, В. Гриценко. - Смоленск, 2016. - Т. 1. - с. 164-170.
36. Педагогический энциклопедический словарь. Под ред. Б. М. Бим-Бада. М.: Научное изд-во «БРЭ», 2002. - 528 с.
37. Пиаже, Ж. Избранные психологические труды / Пер. с англ. и фр. / Ж. Пиаже. – М.: Междунар. пер. акад., 1994. – 680 с.
38. Пиаже, Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – М.: Педагогика- Пресс, 1994 - 526 с.
39. Поршнев Б. Ф. Противопоставление как компонент этнического сознания. М.: Наука, 1973. - 188 с.
40. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур: методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности: Учебное пособие. СПб.: Изд-во С.-Петербур. унта, 2005. - 281 с.

41. Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков. Под. ред. М. Барретт, Т. Рязанова, М. Валовикова. М.: Издательство Института психологии РАН, 2001. - 196 с. 4.
42. Российская Педагогическая энциклопедия: в двух томах / Под ред. А. П. Горкина. М.: Научное издательство «Большая Российская Энциклопедия», 1999. Т. 2: М-Я. - с. 169
43. Сабол Д. М. Вплив українського народного прикладного мистецтва на формування етнічної свідомості молоді / Д. М. Сабол // Science of future : International scientific-practical conference of pedagogues and psychologists, the 8th of August, 2014. – Geneva, 2014. – с. 67-71
44. Сабол Д. М. Етнокультурна семантика української вишивки / Д. М. Сабол // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. 8, ч. 6. – с. 278–285.
45. Сабол Д. М. Етнонаціональна самоідентифікація юнацтва в контексті народної творчості / Д. М. Сабол // Технології розвитку інтелекту [Електронне наукове фахове видання Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України]. – К., 2015. Vol.1, № 8. – Режим доступу : <http://www.newlearning.org.ua/content/elektronniy-zhurnal-lnitn>.
46. Сабол Д. М. Прикладна творчість як засіб гармонізації особистості / Д. М. Сабол // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова. Сер.: Психологія. – Одеса : Астропринт, 2012. - Т. 17, вип. 8 (20), ч. 1. – с. 305–311.
47. Сабол Д. М. Психологічний феномен української народної вишивки / Д. М. Сабол // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. пр. / Київ. міжнар. ун-т ; Ін-т соц. і політ. психології НАПН України. – 2013. – Вип. 4. – с. 172–185.
48. Садохин А.П. Этнология: учебное пособие. М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2011. - 352 с.

49. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений: Учебное пособие. СПб.: Издво Михайлова В. А., 1999. - 203 с.
50. Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества / И.А. Снежкова // Советская этнография. – 1982. – № 1. – с. 80-88.
51. Современная этнопсихология: хрестоматия. Под ред. А.Е. Тараса. Мн.: Харвест, 2003. - 368 с.
52. Современные проблемы российской ментальности / Материалы Всероссийской научно-практической конференции / Отв. ред. В.Е.Семенов. - СПб., 2005 - 141с.
53. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. М.: Смысл, 1998. - 389 с.
54. Солдатова, Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
55. Сонин В.А. Шкала социальной дистанции (шкала Э. Богардуса, вариант Л.Г. Почебут) // Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности. СПб., 2004. с. 216-218.
56. Співак Л. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості в юності / Л. Співак // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – Вип. 742. – с. 154-162.
57. Стефаненко Т.Г., Этнопсихология: Учебник для вузов / Т.Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
58. Сухарев, А. В. Этнофункциональная парадигма в психологии. / А. В. Сухарев. - М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. - 576 с.
59. Тавадов Г.Т. Этнология: Учебник. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко », 2011. - 408 с.

60. Татарко А.Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии : учеб.- метод. пособие [Текст] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 238 с.
61. Торукало В.П. Нация: история и современность / В.П. Торукало. – М.: ИЭА РАН: ЦИМО, 1996. – 320 с
62. Тулынина А.Ю. Содержание структурных компонентов этнической идентичности студенческой молодёжи : дис. ... канд. психол. наук / А.Ю. Тулынина. – Ростов-на-Дону, 2004. – 199 с.
63. Формирование межэтнической толерантности личности обучающихся в воспитательной среде образовательных учреждений: методические рекомендации / сост. : А. В. Кречетникова, А. А. Нарыгин, Е. В. Панюшкина. Ханты-Мансийск : Принт-Класс, 2010. - 106 с.
64. Фурса М. В. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Микола Валентинович Фурса. – Львів, 1996. – 207 с.
65. Хотинец, В.Ю. Этническое самосознание / В.Ю. Хотинец. – СПб.: Алетейя, 2000. – 240 с.
66. Эриксон Э. Детство и общество. СПб.: Ленто, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. - 592 с.
67. Этнопсихология: практикум: Учебное пособие для студентов вузов / Т.Г. Стефаненко. – М: Аспект Пресс, 2006. – 208 с.